

Dietse draken en Latijnse langsnuiten

De tekstuele en visuele ontwikkeling van de strijd tussen de draak en olifant in Latijnse en volkstalige bestiaria uit de twaalfde en dertiende eeuw

Kathleen Pollaert

4098994

k.pollaert@students.uu.nl

Bachelorthesis

Universiteit Utrecht, Kunstgeschiedenis

Onder begeleiding van Sven Dupré

Tweede lezer: Martine Meuwese

Utrecht, 20 januari 2017

Aantal woorden: 8708

Afbeelding voorkant: Olifant en draak. Bestiarium, London, British Library, Harley MS 3244, folio 39 verso. Foto verkregen via D. Roberts, 'Harley MS 3244 f. 39v', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS 3244': < http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_3244_f001v > (15 november 2016).

Samenvatting

In deze scriptie staat het motief van de strijdende draak en olifant centraal, dat werd afgebeeld in twaalfde en dertiende-eeuwse Latijnse en volkstalige bestiaaria. Deze zogenaamde beestenboeken kennen een lange traditie in tekst en beeld. De oorsprong hiervan ligt in de antieke periode en kwam tot volledige bloei in de twaalfde en dertiende eeuw. Het bestiarium had als doel om niet alleen natuurwetenschappelijke informatie te bieden aan de lezer, maar ook om het gedrag van dieren christelijk te interpreteren. De draak en olifant waren volgens bestiaaria natuurlijke aartsvijanden en begonnen in de vroege middeleeuwen ook symbool te staan voor de strijd tussen de duivel en christenen. Het onderzoek gaat in op een aantal Latijnse, Middelfranse en Middelnederlandse bestiaaria uit de twaalfde en dertiende eeuw. Latijnse, vaak insulaire bestiaaria uit de twaalfde eeuw zijn in tekst en beeld rondom de draak en olifant sterk gericht op religieuze interpretaties en kennen luxueuze verluchtingen. De eerste Middelfranse bestiaaria kwamen in twaalfde-eeuws Normandië (toenmalige politieke eenheid met Engeland) op. Philippe de Thaon en Guillaume le Clerc gebruikten de Latijnse proza om de Middelfranse bestiaaria op rijm te zetten en verder uit te breiden. De kwaliteit van de afbeeldingen nam echter sterk af, mogelijk vanwege de secularisering van het publiek. Zowel de Latijnse als Middelfranse bestiaaria waren bekend bij de Vlaamse Jacob Van Maerlant, die beide typen teksten gebruikte voor zijn eigen Middelnederlandse werken. Bij hem verloren de draak en olifant in tekst en beeld grotendeels hun christelijke interpretatie en figureerden zoals in de oudheid weer als natuurwetenschappelijk onderzochte dieren. Kenmerkend aan de behandeling van de draak en olifant binnen al deze bestiaaria is dat er nauwelijks sprake is van een standaardbenadering in tekst en beeld.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding.....	5
Hoofdstuk 1: Het Latijnse bestiarium tot 1200	8
Hoofdstuk 2: De opkomst en invloed van het Franstalige bestiarium vanaf 1200 ..	18
Hoofdstuk 3: De opkomst en invloed van het Nederlandstalige bestiarium vanaf 1250.....	27
Conclusie.....	36
Literatuurlijst.....	38

Inleiding

'So popular was [the bestiary] that, like a stone thrown into a pool, it proceeded to spread itself over the surface over the literate world (...).' ¹

Deze passage uit het *Book of beasts* van T.H. White vat een bijzonder teksttype van middeleeuwse manuscripten samen. Niet alleen was White's publicatie uit 1954 de eerste Engelse vertaling van een Latijns bestiarium, ook heeft de auteur treffend de enorme invloed van deze beestenboeken beschreven.

Bestiaria bevatten zowel tekstuele als visuele informatie over bestaande en fictieve (wilde) dieren. Vaak zijn deze handschriften voorzien van afbeeldingen, waarvan sommige luxueus zijn uitgevoerd. Het doel van deze manuscripten was om zowel empirische informatie te bieden als op een christelijk-allegorische wijze de naam en het gedrag van bepaalde beesten te verklaren.² Beestenboeken kennen een lange en vrije ingewikkelde teksttraditie. De natuurhistorische kant van het bestiarium stamt uit de klassieke oudheid. Schrijvers zoals Aristoteles (Stageira 384 v. Chr- Chalkis 322 v. Chr.) en Plinius de Oudere (Como 23- Stabiae 79) ontwikkelden al theorieën over de ordening en functie van dieren. Tussen de tweede en vierde eeuw ontstond de Griekse *Physiologus*, één van de eerste werken die een theologische interpretatie aan de empirische basis toevoegde. Rond de vijfde eeuw vertaalden monniken de *Physiologus* in het Latijn, waardoor de basis voor het middeleeuwse bestiarium gelegd was. De oudste geïllustreerde bestiaria komen uit de negende eeuw en tonen door het gebruik van dieren moralistische lessen over hoe christenen zich hoorden te gedragen.³ Voor het begrip van deze lessen was het van ondergeschikt belang of een wezen echt bestond.⁴ Het Latijnse beestenboek tussen de negende en twaalfde eeuw kenmerkte zich door het experimenteren met allegorische interpretaties en een toenemende kwaliteit van verluchtingen.

De bloeitijd van het bestiarium ligt in de twaalfde en dertiende eeuw vanwege de diverse en hoge kwaliteit van de teksten en verluchtingen. Latijnse bestiaria gemaakt in kloosters werden vanaf de twaalfde eeuw geleidelijk vervangen door volkstalige varianten in seculiere productie. Door deze vertalingen maakte het algemene publiek op laagdrempelige wijze kennis met de dierverhalen en nam hun populariteit een hoge vlucht.⁵ Volkstalige bestiaria kwamen rond het begin van de twaalfde eeuw voor het eerst op in de Normandische gebieden en verspreidden zich

¹ T.H White., *The bestiary. A book of beasts*, New York 1960⁵ (1954), p. 232. White had een achtergrond als literatuurwetenschapper en was gespecialiseerd in Engelse literatuur. Het bekendst is deze auteur echter geworden met zijn Arthurromans die geïnspireerd waren door Sir Thomas Malory.

² G.J. Bork, e.a., 'Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek', online definitie van het bestiarium op de DBNL: < http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0003.php#b036 > (19 november 2016).

³ J.E. Salisbury, *The medieval world of nature. A book of essays*, New York/London 1993, pp. 103-104.

⁴ J. de Hond, e.a., *Monsters & fabeldieren. 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Amsterdam 2003, p.44.

⁵ L. Verner, *The epistemology of the monstrous in the Middle Ages*, Routledge 2005, p. 91.

onder andere naar de Lage Landen.⁶ De invloed van het Latijnse en volkstalige beestenboek bleef tot in de late middeleeuwen aanwezig. Met de opkomst van zestiende-eeuwse natuurencyclopedieën kwam steeds meer nadruk te liggen op een natuurhistorische benadering van het dierenrijk.⁷ Religieuze interpretaties verdwenen hierdoor geleidelijk uit deze boeken.⁸

Met deze teksttraditie in het achterhoofd spitst deze thesis zich toe op een bijzonder motief binnen de bestiariumpcontext: dat van de vechtende draak en olifant. Beide wezens waren volgens natuurhistorische bronnen vijanden. Ook stond de draak vanaf de vroege middeleeuwen symbool voor de duivel terwijl de olifant juist een verwijzing vormde naar christenen. De strijdende wezens symboliseerden de strijd tussen goed en kwaad.⁹ Bestiariumauteurs interpreteerden het gedrag van de olifant als de Bijbelse Adam en Eva. De olifant was van nature kuis. In het zeldzame geval van een bevalling vertrok de vrouwtjesolifant naar stromend water zodat ze veilig zou zijn voor de draak. Deze lag namelijk op de loer om zijn brandende ingewanden met het bloed van de olifant af te koelen.¹⁰ De draak en olifant zijn in bestiaaria niet altijd samen afgebeeld, hoewel deze vijandschap vrijwel altijd tekstueel beschreven wordt. Mogelijk heeft dit te maken met de artistieke vrijheid van de verluchter of het gebruik van modelboeken.¹¹ Het motief van de vechtende draak en olifant is het meest afgebeeld in de twaalfde en dertiende eeuw, de zogenaamde bloeitijd van de bestiariumptraditie.¹² Dit onderzoek spitst zich daarom toe op deze twee eeuwen.

Deze thesis beantwoordt de volgende hoofdvraag: Hoe ontwikkelt het tekst- en beeldmotief van de strijdende draak en olifant zich binnen geselecteerde Latijnse, Middelfranse en Middelnederlandse bestiaaria uit de twaalfde en dertiende eeuw? Het eerste hoofdstuk bevat een geschiedenis van het Latijnse kloosterbestiarium tot 1200 en een beknopt overzicht van het tot nu toe gedane historiografische onderzoek. De te behandelen Latijnse bestiaaria zijn MS Ii 4.26 en MS Harley 4751. Deze manuscripten bevatten een vrij gelijksoortige afbeelding van een strijdende draak en olifant. Vanwege deze gelijksoortigheid is het interessant om te onderzoeken of er sprake kan zijn van een modelboek. Hoofdstuk 2 geeft een korte uitleg over de opkomst van volkstalige bestiaaria in de twaalfde eeuw en hoe de werken van Normandische auteurs hier representatief voor zijn. Philippe de Thaon (geboorte- en sterfjaar onbekend) schreef het oudst bekende volkstalige

⁶ J.C. Szirmai en R. Lops, *Twee Middeleeuwse beestenboeken. Het Beestenboek van Pierre de Beauvais en het Beestenboek van de Liefde van Richard de Fournival*, Hilversum 2005, pp. 9-10.

⁷ S. Cohen, *Animals as disguised symbols in Renaissance art*, Leiden 2008, p. 9.

⁸ G. Pomata en N.G. Siraisi, *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe*, Cambridge 2005, p. 75.

⁹ Giorgi, R (ed.), *Angels and demons in art, Milaan 2003* [vertaald door R.M. Giammanco Frongia], p. 156.

¹⁰ G.C. Druce, 'The elephant in Medieval legend and Art', *Journal of the royal Archeological institute* 76 (1919), p. 30.

¹¹ J.J.G. Alexander, *Medieval illuminators and their methods of work*, New Haven en London 1992, p. 52.

¹² W. George en B. Yapp, *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary*, London 1991, p. 3.

beestenboek. Guillaume le Clerc (geboorte- en sterfjaar onbekend) besteedde in zijn werk de meeste tekstuele aandacht aan de draak en olifant.¹³ Het laatste hoofdstuk gaat in op Jacob Van Maerlant (Brugse Vrije ca. 1235- Damme 1300) en zijn invloed op de bestiariustraditie na 1300. Deze auteur is van groot belang geweest voor de laatmiddeleeuwse bestiariustraditie ten noorden van Frankrijk en zal daarom in een eigen hoofdstuk worden besproken.¹⁴

Bestiariusspecialist George Claridge Druce behandelde in 1919 de strijdende draak en olifant als een klein deel van een onderzoek naar de olifant in diverse middeleeuwse kunstvormen. Literatuurwetenschapster Nona Flores richtte zich in 1993 op de naturalistisch weergave van de middeleeuwse olifant vanaf 1250. Deze scriptie beoogt nieuwe inzichten te bieden door de draak en olifant te koppelen aan de opkomst van het volkstalige bestiarium. Omdat een beestenboek is opgebouwd uit zowel tekst als beeld (iconografie), analyseert de onderzoeksmethode steeds beide specialismen gecombineerd met relevante literatuur. Voor de gegevensverzameling maakt deze scriptie grotendeels gebruik van recent gedigitaliseerde bestia. Deze thesis zal hierbij regelmatig de theorieën van Florence McCulloch aanhalen. Zij legde een eerste basis voor systematisch bestiariumonderzoek en geldt daarom nog altijd als invloedrijk auteur.¹⁵

¹³ G. Bianciotto, *Bestiaires du Moyen Age*, Paris 1992² (1980), p. 66.

¹⁴ H. Thys, *Der naturen bloeme. De integrale tekst hertaald*, Rotterdam 2011, p. 25.

¹⁵ F. McCulloch, *Mediaeval Latin and French bestiaries*, Chapel Hill 1962, pp. 36-37.

Hoofdstuk 1: Het Latijnse bestiarium tot 1200

Hoe het bestiarium zich ontwikkelde uit antieke bronnen en onderdeel werd van de Latijnse monastieke context

Ver vóór de oudste middeleeuwse bestiaaria was het al gebruikelijk om dieren te beschrijven, verbeelden en qua gedrag te duiden.¹⁶ Zo was de draak in oud-Egyptische bronnen een algemeen symbool voor gevaar en het kwaad.¹⁷ De olifant is van oudsher juist omschreven als een vredelievend wezen, dat constant in angst leeft voor de dodelijke draak en gemakkelijk door de mens te temmen valt voor de strijd.¹⁸ Dit beschrijven en interpreteren van dieren wijst op een bijzondere wisselwerking tussen mens en dier, die per cultuur anders is ingevuld.

Zoöloog Willy Ley stelt dat er in de oudheid voor het eerst een meer theoretische benadering van dieren ontstaat. Dit noemt hij de opkomst van de zoölogie: het natuurwetenschappelijk classificeren van dieren.¹⁹ Ley noemt Aristoteles de eerste echte zoöloog. Deze Griekse filosoof rangschikte in de vierde eeuw voor Christus dieren op basis van de aan- of afwezigheid van bloed. Met betrekking tot de draak en olifant is in antieke bronnen uitsluitend een natuurhistorische benadering vertegenwoordigd. Julius Caesar (Rome 100 v. Chr. – Rome 44 v. Chr.) stelt bijvoorbeeld in zijn *Bello Gallico* dat de olifant geen kniegewrichten heeft, waardoor het beest tegen bomen aan moest slapen.²⁰ Deze misvatting zou in latere periodes veelvuldig worden overgenomen. Een belangrijke Romeinse empirische schrijver is Plinius de Oudere. Zijn *Naturalis Historia* uit de eerste eeuw na Christus geldt als een eerste vorm van natuurencyclopedie.²¹ Deze auteur maakte dieren ondergeschikt aan de mens en stelde dat de natuurlijke wereld morele lessen bevat.²² In zijn werk beschrijft Plinius als eerste de vijandschap tussen de draak en olifant. Hij benoemt dat de olifant een diepe angst kent voor enorme Indiase draken, die in het water op de olifant wachten en met hun kronkelige lijf de olifant ten val brengen.²³ Plinius benadrukt dat de draak niet giftig is en de olifant slechts wil opeten om zijn brandende ingewanden af te koelen.²⁴ Beide dieren sterven meestal in hun titanenstrijd omdat de dodelijk

¹⁶ Zie Salisbury, J.E., *The beast within. Animals in the Middle Ages*, New York en London 1994, p. 41.

¹⁷ I.S. Gilhus, *Animals, gods and humans. Changing attitudes to animals in Greek, Roman and Early Christian ideas*, Routledge 2006, p. 189.

¹⁸ Druce 1919 (zie noot 10), p.7.

¹⁹ W. Ley, *Dawn of zoology*, Englewood cliffs 1968, p. 31.

²⁰ W.A. McDevitte en W.S. Bohn, 'The gallic wars by Julius Caesar', de *Bello Gallico* in het Engels vertaald en online: <<http://classics.mit.edu/Caesar/gallic.6.6.html>> (5 december 2016). Belangrijk om te weten is dat de draak en de slang qua terminologie in antieke bronnen niet altijd even duidelijk gescheiden zijn. Het Griekse woord *draco* kan namelijk zowel 'draak' als 'slang' betekenen. Zie voor meer uitleg over de historische interpretatie van het woord draak R.B. Stothers, 'Ancient scientific basis of the great serpent from historical evidence', *Isis* 95 (2004), p. 236.

²¹ B.W. Ogilvie, *The science of describing. Natural history in Renaissance Europe*, Chicago 2006, p. 3.

²² Deze moraal is later in verchristelijkte vorm terug te zien in bestiaaria.

²³ Ogilvie 2006 (zie noot 21), p. 94.

²⁴ J. Bostock, e.a., 'Pliny the Elder. The natural history', de *Naturalis Historia* in het Engels vertaald en online: <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D8%3Achapter%3D8>> (5 december 2016).

gewonde olifant ter aarde stort en in zijn val de draak plet.

Zo rond de derde eeuw ontstond een nieuwe benadering om dieren te beschrijven. Deze methode richtte zich niet zozeer op natuurhistorische eigenschappen maar gebruikte dieren om de lezer christelijke allegorieën te leren.²⁵ De *Physiologus* is volgens bestiariemonderzoekers zoals Florence McCulloch, Brundson Yapp en Willene B. Clark het oudste werk dat dieren op deze manier beschrijft.²⁶ In dit Griekse manuscript werden beschrijvingen van 48 of 49 dieren volgens een vaste volgorde uitgelegd. Elke passage kent een Bijbelcitaat, de zin 'Physiologus zegt', natuurhistorische informatie over het dier en een christelijke allegorie met uitleg. De *Physiologus* is in vele andere talen vertaald.²⁷

Er bestaan echter twee typen problemen rondom dit naslagwerk.

Ten eerste is het origineel verloren gegaan. Onderzoekers weten daarom niet wie de *Physiologus* heeft geschreven. Mogelijk is het werk vernoemd naar de heidense auteur Physiologus, die dieren empirisch beschreef. Een andere christelijke auteur zou de allegorieën later hebben toegevoegd.²⁸ Ook de vervaardigingsplaats staat ter discussie, waarbij de stad Alexandrië een optie zou kunnen zijn. Een aanwijzing hiervoor is het uitsluitend voorkomen van Noord-Afrikaanse dierverhalen in het werk. Een andere aanwijzing is dat in Alexandrië antieke, christelijke en Arabische kennis elkaar rond de derde eeuw ontmoetten op het gebied van natuurwetenschap en geloof.²⁹ McCulloch noemt dit de opkomst van de allegorische exegese: het zoeken naar diepere betekenissen in geschriften.³⁰ Een derde probleem is de vraag in hoeverre christelijke kerkvaders dit boek kenden en accepteerden. Deze vroegchristelijke theologen waren van zeer groot belang voor de ontwikkeling van het christendom.³¹ Kerkvader Ambrosius (Trier 337- Milaan 397) beschreef tussen 386 en 388 ook één van de oudst bekende christelijke allegorieën van het gevecht tussen de draak en olifant.³² In de *Hexameron* vergelijkt hij de olifant met Christus, die zelfs bij zijn sterven nog de duivel (draak) kon verslaan. Het is echter onduidelijk of Ambrosius deze passage uit de *Physiologus* citeerde.³³

Ten tweede bestempelen onderzoekers zoals McCulloch en Yapp de

²⁵ D. Hassig, 'Beauty in the beasts. A study of Medieval Aesthetics', RES: Anthropology and Aesthetics 19/20 (1990/1991), p. 139.

²⁶ W.B. Clark en T. McMunn, *Beasts and birds of the Middle Ages. The bestiary and its legacy*, Pennsylvania 1989, p. 6.

²⁷ McCulloch 1962 (zie noot 15), pp. 15-16.

²⁸ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 19. De auteur stelt in een voetnoot dat dit idee origineel van auteur Friedrich Lauchert uit 1889 komt. Helaas is in McCulloch's bron geen verdere uitwerking van dit concept opgenomen.

²⁹ Een voorbeeld hiervan is het verhaal van de feniks, dat van oorsprong uit het oude Egypte stamt.

³⁰ McCulloch 1961 (zie noot 15), p. 18.

³¹ M. de Jong, 'Carolingian monasticism. The power of prayer', in R. McKitterick, *The new Cambridge medieval history vol. II c. 750-900*, Cambridge 1995, p. 627.

³² E. Forsten, *Animals and the symbolic in Mediaeval Art and literature*, Groningen 1997, p. 203.

³³ Druce 1919 (zie noot 10), p.35. Physiologus was het enige precedent waarin de relatie tussen draak en olifant op die manier werd beschreven.

Physiologus ondanks ontbrekende, basale informatie steeds als een duidelijk beginpunt van de beestenboeken. Hoewel de *Physiologus* absoluut vernieuwend is door de christelijke invalshoek, is het ook het resultaat van een smeltkroes van oudere culturen en manuscripten.³⁴ Het is te eenvoudig om de bestiarietraditie alleen bij de *Physiologus* te laten beginnen.

De oudst bekende, geïllustreerde bestiaria stammen uit de vroege negende eeuw en combineren een in het Latijn vertaalde *Physiologus* met diverse andere manuscripten.³⁵ Mediëvisten Anne-Marie Helvétius en Michel Kaplan merken op dat monniken vanaf de vroege achtste eeuw zowel antieke als vroegchristelijke manuscripten in het klooster kopieerden.³⁶ Zonder deze kopieën uit de monastieke wereld zou veel kennis uit bronnen zoals de *Physiologus* verloren zijn gegaan.³⁷

In deze oudst bekende vertalingen zoals het negende-eeuwse MS 318 in de Bürgerbibliothek te Bern komen de draak (hier verbeeld als slang) en olifant apart van elkaar in het manuscript voor. Te zien op afbeelding 1.1 is een olifant die zijn slurf om een boom wikkelt. Onder de poten van de olifant zijn twee slangen afgebeeld. Hoewel de afgebeelde wezens niet met elkaar strijden, zou het puur visueel gezien om de draak en olifant kunnen gaan. De tekst geeft echter aan dat het motief van de olifant en mandragora verbeeld is (zie afbeelding. 1.1).³⁸ De slangen functioneren als visualisatie van de tekst, die stelt dat de slang de vijand is van de olifant en aan zijn voeten leeft.³⁹ Mogelijk wijst dit verschil in tekst-beeldrelatie op een artistieke vrijheid van de verluchter. De strijdende draak en olifant zijn in MS 318 nog geen congruent motief.

Een belangrijke uitbreiding van de *Physiologus* vormde de *Etymologiae* van bisschop Isidorus van Sevilla (Cartagena 560- Sevilla 636) van vóór zijn overlijden in 636. Boek 12 *De animalibus* beschreef elk dier volgens hetzelfde model, hoewel dat verschilde van de *Physiologus*. Elk dier is met een etymologie omschreven waarna een beschrijving volgt.⁴⁰ De al genoemde *Historia naturalis* van Plinius kan een mogelijke antieke inspiratiebron zijn geweest.

³⁴ F.D. Klingender, *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*, Routledge 1971. p. 27.

³⁵ Het zogenaamde Bern 318 manuscript wordt gezien als het oudst bekende verluchte bestiariet.

³⁶ A.M. Helvétius en M. Kaplan, 'Asceticism and its institutions', in T.F.X. Noble en J.M.H. Smith, *Early medieval Christianities c. 600-1100*, Cambridge 2008, p. 293.

³⁷ Zie H. Yitzhak, 'The Recycling of Liturgy under Pippin III and Charlemagne', in W. Verbeke en G.H.M. Claassens, *Medieval manuscripts in transition. Tradition and creative recycling*, Leuven 2006, p. 159.

³⁸ De olifant gebruikte volgens verschillende bestiaria de mandragora als een afrodisiacum, omdat hij van nature kuis zouden zijn en zonder de mandragora zouden uitsterven. Zie D. Williams, *Deformed discourse. The function of the monster in Mediaeval thought and literature*, Exeter 1996, p. 211. Zie voetnoot 20 over de link tussen de draak en slang.

³⁹ C. Flüeler, 'Bern, Burgerbibliothek, cod. 318 description', website van e-codices virtuele manuscript bibliotheek van Zwitserland met beschrijving en uitleg per verluchting van MS 318:

< <http://www.e-codices.unifr.ch/en/bbb/0318/19v/0/Sequence-34> > (8 januari 2017).

⁴⁰ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 28.

Afbeelding 1.1 Olifant en mandragora met twee slangen. Physiologus Bernensis, Bern, Bürgerbibliothek, MS 318, folio 19 recto. Foto verkregen via R. Padlina, 'Bern, Bürgerbibliothek/ Cod. 318- Physiologus Bernensis / f. 19r' website van e-codices, de virtuele manuscript bibliotheek van Zwitserland: < <http://www.e-codices.unifr.ch/en/bbb/0318/19r> > (12 december 2016).

Vanaf de negende eeuw breidde het bestiarium zich uit met zeer diverse manuscripten.⁴¹ Een gemiddeld Latijns beestenboek bevatte meestal de *Physiologus*, *Hexameron* en *Etymologiae*.⁴² Hoewel de *Physiologus* en oudste Latijnse bestiaria dus dezelfde basistekst bevatten, zijn zij niet hetzelfde. Mediëvist Nikolaus Henkel stelt als criterium dat er een 'significante' uitbreiding moet zijn op de bestaande hoofdstukken van de *Physiologus* om van een bestiarium te kunnen spreken.⁴³

Het motief van de draak en olifant is vanaf de negende eeuw door bestiariauteurs steeds christelijker geïnterpreteerd, met als hoogtepunt de twaalfde en dertiende eeuw. Een voorbeeld is de omschrijving van twaalfde-eeuwse bestiariumschrijver Hugo van Folieto (Amiens 1100- Saint-Laurent-au-Bois 1174). Hij koppelde de draak aan het zeemonster Leviathan, de pure slechtheid van de duivel en de jacht naar de kuisse olifant.⁴⁴ Christenen interpreteerden de draak al vanaf de vroege middeleeuwen als één van de krachtigste en oudste gedaanten van de duivel. Deze kon echter verdreven worden door het christelijke geloof en haar voorvechters.⁴⁵ De olifant is daarentegen in zowel antieke als christelijk-allegorische bronnen vaak als kwetsbaar slachtoffer van de draak afgebeeld. Als symbool voor

⁴¹ Een voorbeeld is het in de dertiende eeuw veelgebruikte *Dicta Chrysostomi* in Frankrijk.

⁴² Clark 1989 (zie noot 26), p. 3.

⁴³ Clark 1989 (zie noot 26), p. 6.

⁴⁴ J. Day, *God's conflict with the dragon and the sea. Echoes of a Canaanite myth in the Old Testament*, Cambridge 1985, p. 187.

⁴⁵ B.F. Batto, *Slaying the dragon. Mythmaking in the Biblical Tradition*, Louisville 1992, p. 77.

Adam en Eva is de olifant na de zondeval constant op zijn hoede voor de duivel, die tot onkuis gedrag en het breken van Gods wet verleidt.⁴⁶ Ook zou het water waarin de olifant haar jongen baart volgens de dertiende-eeuwse bestiariauteur Bartholomeus Anglicus (geboorteplaats onbekend 1200- Saksen 1272) een allegorie zijn voor het wegwassen van de zonden van de mensheid.⁴⁷

Mediëvist Rudolf Simek trekt de conclusie dat de middeleeuwse mens bepaalde dieren letterlijk en figuurlijk als godvergeten zag.⁴⁸ Literatuurwetenschapster Patricia Brown verklaart dit fenomeen door op te merken dat middeleeuwse vaker onverklaarbare zaken zoals draken en olifanten in de uithoeken van de bekende wereld plaatsten (bijvoorbeeld India).⁴⁹ Waar in vroegchristelijke bronnen dus slechts een vijandschap tussen de draak en olifant is beschreven, groeide deze strijd in de twaalfde en dertiende eeuw uit tot een symbolisch gevecht tussen goed en kwaad.

Beestenboeken waren een onderdeel van de manuscriptproductie die vanaf de Late oudheid en vroege middeleeuwen in het klooster (scriptorium) ontstond. Schrijven, kopiëren en verluchten van manuscripten bleef tot aan de twaalfde en vroege dertiende eeuw letterlijk monnikenwerk. Het Latijn bleef na het Romeinse tijdperk in de gehele middeleeuwen dé intellectuele voertaal voor literatuur.⁵⁰ Daarnaast waren monniken de enige mensen die de tijd en middelen hadden om manuscripten te maken. Het verluchten was hierbij een optionele stap na het schrijven van het manuscript.⁵¹

Voorals in Engeland was de twaalfde eeuw de bloeitijd van het bestiariaum.⁵² In deze eeuw zijn de meeste verluchte bestiaria gemaakt en is de artistieke diversiteit binnen de manuscripten zeer groot (zie afbeeldingen 1.2 en 1.3). McCulloch linkt deze bloeitijd aan de opkomst van de Gotiek.⁵³ Ze koppelt de nieuwe rijkdom in tekst en beeld van het bestiariaum aan deze brede culturele opleving.⁵⁴ Opvallend is dat deze twaalfde-eeuwse beestenboeken voornamelijk uit de Britse Eilanden zijn overgeleverd. Deze gebieden kennen een lange geschiedenis wat betreft het

⁴⁶ D. Badke, 'Elephant allegory/moral', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/beasts/beast77.htm> > (14 december 2016).

⁴⁷ Bartholomeus Anglicus legde in de dertiende eeuw in zijn *de proprietatibus rerum* deze link.

⁴⁸ R. Simek [vert. A. Hall], *Heaven and earth in the Middle Ages. The physical world before Columbus*, Woodbridge 1996, p. 66.

⁴⁹ P. Brown, *The role and symbolism of the dragon in vernacular saint's legends 1200-1500*, Birmingham 1998, p. 42.

⁵⁰ M. Mostert, 'Ongeletterde eeuwen? Over de rol van het schrift in de middeleeuwen', in B. Van de Hoven van Genderen e.a., *Cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen. Beeldvorming en perspectieven*, Zwolle 2015, p. 151. Het is echter een vooroordeel dat dit de hele middeleeuwen zo bleef: met name met de opkomst van universiteiten vanaf de elfde en twaalfde eeuw nam geletterdheid sterk toe.

⁵¹ R. Clemens, en T. Graham, *Introduction to manuscript studies*, Ithaca en London 2007, p. 30.

⁵² U. Eco [red.], *De geschiedenis van de schoonheid*, Amsterdam 2006 [vertaald door Yond Boeke en Patty Krone], p. 125.

⁵³ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 34.

⁵⁴ Voor een meer algemene introductie op de overgang van romaanse naar gotische kunst zie M. Stokstad, *Medieval art. Second edition*, Colorado en Oxford 1992, p. 228.

kopiëren en verluchten van kloosterlijke manuscripten.⁵⁵ De opkomst van de vroegste volkstalige bestiaria in Normandië is te verklaren doordat dit gebied van de elfde tot en met dertiende eeuw onder Engelse heerschappij was. Mogelijk zegt deze geografische nabijheid iets over de culturele uitwisseling die plaatsvond tussen de insulaire en continentale tradities rondom beestenboeken.⁵⁶

Een belangrijk motief voor de herleving van het bestiarium was het gebruik van afbeeldingen als educatief materiaal voor (an)alfabete leken en geestelijken.⁵⁷ Daarnaast voorzagen geestelijken steeds vaker al bestaande beestenboeken van afbeeldingen.⁵⁸ Een mogelijke functie van deze verluchtingen was het door middel van afbeeldingen stimuleren van het onthouden van de tekst. Mediëviste Beryl Rowland omschrijft dit als de zogenaamde *imagines agentes*.⁵⁹ Een aanwijzing hiervoor zijn de door mediëviste Debra Hassig genoemde *manuscripts frères*, waarbij bepaalde bestiariumafbeeldingen uit verschillende beestenboeken iconografisch sterk op elkaar lijken. Mogelijk is hier sprake van het gebruik van een modelboek.⁶⁰ Het is een interessant idee dat een zekere visuele uniformiteit bijdroeg aan het begrip van een manuscript.

Afbeeldingen 1.2 en 1.3 tonen het dertiende-eeuwse MS Ii 4.26 (bewaard in de Cambridge University Library en het dertiende-eeuwse MS Harley 4751 (bewaard in de British Library in Londen), waarbij er een zekere uniformiteit in de afbeeldingen te zien is door de tondo-achtige achtergrond en gelijksoortige kronkels van de draak om het olifantenlichaam. Deze wikkelingen van de draak om de olifant komen vaker voor, waarbij details zoals de houding van de drakenkop en poten verschillende varianten kennen. Hassig stelt dat zeer weinig beestenboeken een volledig gelijke iconografie kennen en er daarom van een modelboek zoals dat van Villard d'Honnecourt (Picardië 1200- onbekende sterfplaats 1250) geen sprake kan zijn.⁶¹ Mogelijk bestond er in Latijnse bestiaria een vorm van visuele beïnvloeding, te zien aan de *manuscripts frères*. Toch is er ook genoeg visuele variatie om te kunnen spreken van artistieke vrijheid.

Manuscript Ii 4.26 (afbeelding 1.2) en Harley 4751 (afbeelding 1.3) zijn ook

⁵⁵ Door de zogenaamde *peregrinatio* van Ierse geestelijken in de zesde en zevende eeuw was er ook in de vroege Middeleeuwen al sprake van een culturele uitwisseling van manuscripten tussen de insulaire en continentale gebieden van Europa.⁵⁵ Het oprichten van zogenaamde *Schottenklöster* en aanwezigheid van Ierse geleerden zoals Sedulius Scottus in Aken onder het bewind van Karel de Grote zorgde voor een monastieke context waarbinnen beestenboeken konden floreren. Zie P. Harbison, *Pilgrimage in Ireland. The monuments and the people*, London en Frome 1992² (1991), p. 34. Een toegankelijk handboek gebruikt bij de afdeling Keltische Taal & Cultuur binnen de universiteit Utrecht is van J. Haywood, *The historical atlas of the Celtic world*, London 2009² (2001).

⁵⁶ Hoofdstuk 2 gaat verder in op de Middelfranse bestiaria.

⁵⁷ M. Carruthers, *The book of memory. A study of memory in Medieval culture*, Cambridge 2008² (1990), p. 160. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het commentaar dat Bernardus van Clairvaux gaf op de zichtbaar rijke decoratie van kloosters zoals in Moissac, dat onderdeel was van de Orde van Cluny begin twaalfde eeuw.

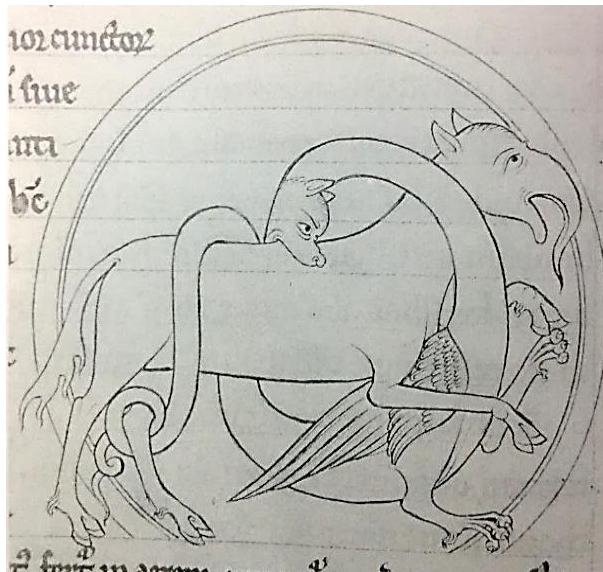
⁵⁸ Klingender 1971 (zie noot 34), p. 360.

⁵⁹ Clark 1989 (zie noot 26), p. 21.

⁶⁰ D. Hassig, *Medieval bestiaries. Text, image, ideology*, Cambridge 1995, p. 4.

⁶¹ Hassig 1995 (zie noot 60), p. 5. Binnen de academische wereld bestaat nog altijd discussie of ook dit werk wel een modelboek genoemd kan worden.

voorbeelden van het steeds variëren van de tekstuele samenstelling van het bestiarium. Hoewel beide werken de draak en olifant allegorisch benaderen, is er geen sprake van een standaardformulering.

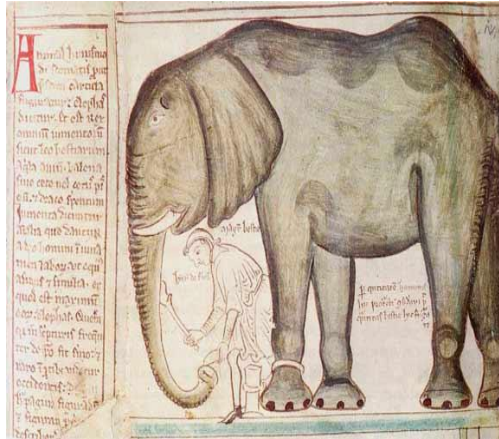

Afbeelding 1.2 Olifant en draak. Bestiarium, Cambridge, Cambridge University Library, MS Ii. 4.26, folio niet teruggevonden. Foto verkregen via scan van D. Hassig, *Medieval bestiaries. Text, image, ideology*, Cambridge 1995, p. 392.

Afbeelding 1.3 Olifant en draak. Bestiarium, London, British Library, MS Harley 4751, folio 58 verso. Foto verkregen via D. Roberts, 'Harley MS 4751 f. 58v', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS 4751:
< <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=47205> >
(12 december 2016).

De draak en olifant verwijzen vrijwel altijd tekstueel, maar spaarzamer visueel naar elkaar in twaalfde-eeuwse bestiaria. Mogelijk heeft dit te maken met de beschikbare ruimte binnen het manuscript.⁶² Vaak zijn deze werken in een monastieke context door anonieme schrijvers en verluchters gemaakt. Het werk van Matthew Paris (Engeland 1200 – St Albans 1259) is hierop een zeldzame uitzondering. Flores beschrijft dat Matthew Paris tussen 1255 en 1259 kroniekbeschrijvingen en tekeningen heeft gemaakt van een olifant in London (zie afbeelding 1.4 en 1.5). Dit dier was een diplomatiek cadeau van de Franse koning Lodewijk IX (Poissy 1214- Tunis 1270) aan de Engelse koning Hendrik III (Winchester 1207- Westminster 1272).⁶³

Afbeelding 1.4 Olifant en verzorger. Matthew Paris, *Chronica Majora*, Cambridge, Corpus Christi College, MS 16, folio 4 recto. Foto verkregen via N.C. Flores, 'The mirror of nature distorted. The medieval artist's dilemma in depicting animals', in Salisbury, J.E., *The medieval world of nature. A book of essays*, New York en London 1993, p. 32.

Afbeelding 1.5 Cremona's olifant in processie. Matthew Paris, *Chronica Majora*, Cambridge, Corpus Christi College, MS 16, folio 151 verso. Foto verkregen via N.C. Flores, 'The mirror of nature distorted. The medieval artist's dilemma in depicting animals', in Salisbury, J.E., *The medieval world of nature. A book of essays*, New York en London 1993, p. 34.

⁶² Yapp 1991 (zie noot 12), p. 8.

⁶³ R. Cassidy en M. Clasby, 'Matthew Paris and Henry's III elephant', artikel binnen het Henry III fine rolls project, dat de rollen vertaald en online zet: <<http://www.finerollshenry3.org.uk/redist/pdf/fm-06-2012.pdf>> (6 december 2016).

Kunsthistoricus Kenneth Clark stelt dat deze olifant het eerste realistisch getekende dier is sinds de antieken.⁶⁴ Dit roept de vraag op of middeleeuwse verluchters in staat waren om realistisch te tekenen en of dit ook altijd het doel van een illustratie was.⁶⁵ Uit bestiariumpictuur blijkt dat naturalisme niet altijd het hoogste doel was, terwijl deze kroniekttekeningen dit juist lijken te benadrukken.⁶⁶ Daarnaast grijpt Matthew Paris in zijn begeleidende tekst terug op oudere bronnen die zijn tekeningen tegenspreken. Zo schrijft hij bijvoorbeeld over de al genoemde afwezigheid van kniegewrichten, maar beeldt deze in afbeelding 1.4 wel af.

Juist door de grote tekstuele en visuele variatie is het logisch ordenen van bestia lang onderwerp geweest van academisch debat. In 1928 legde mediëvist M.R. James een basis hiervoor door 41 manuscripten in te delen in vier 'bestiariumfamilies'.⁶⁷ McCulloch voegde in 1959 en 1962 hoofdstukken toe aan de eerste familie van James en vulde de manuscripten aan met Latijnse en Franse varianten. Haar verbreding en verdieping van de bestiariumpfamilies had grote invloed op later onderzoek.

McCulloch's zogenaamde 'tweede familie' vormt de grootste en bekendste groep van Latijnse bestia.⁶⁸ Deze manuscripten baseren zich op de eerste familie, bestaande uit een variant van de *Physiologus* gecombineerd met de *Etymologiae*. De tweede familie ontleent meer informatie aan de *Etymologiae*, waardoor de werken toenamen in omvang. Zowel tekstuele als visuele componenten zijn uitgebreid met de *Hexameron*, werk van Romein Gaius Julius Solinus uit ca. 250 na Christus en hoofdstuk 8 uit *De universo* van aartsbisschop Hrabanus Maurus uit ca. 845.⁶⁹ Typisch aan deze groep is dat de meeste werken een Britse achtergrond hebben en voor een divers publiek geschreven zijn. Ook zijn deze werken rijkelijk gedecoreerd.⁷⁰ De gekozen voorbeelden MS Ii 4.26 en MS Harley 4751 komen uit deze familie. In 1985 verdeelde Yapp de tweede familie van James in vier

⁶⁴ N.C. Flores, 'The mirror of nature distorted. The medieval artist's dilemma in depicting animals', in Salisbury, J.E., *The medieval world of nature. A book of essays*, New York/London 1993, p. 33.

⁶⁵ Zie voor een goede verhandeling over het spanningsveld tussen fictie en fantasie in middeleeuwse bestia P. Gravestock, 'Did imaginary animals exist?', in D. Hassig, *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature*, Routledge 1999, p. 131.

⁶⁶ Flores 1993 (zie noot 64), p. 36. Mogelijk komt dit door het verschil in bestiariumpictuur versus kroniek.

⁶⁷ D. Badke, 'Bestiary families. The development of bestiary families', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestia rondom (fabel)dieren: < http://bestiary.ca/articles/family/mf_intro.htm > (6 december 2016).

⁶⁸ W.B. Clark, 'A medieval book of beasts. The second- family bestiary. Commentary, art, text and translation', online naslagwerk:

< <https://books.google.nl/books?id=0oIPRmCoE8MC&pg=PA13&lpq=PA13&dq=hugh+of+saint+victor+de+bestiis+e+t+aliis+rebus&source=bl&ots=NGrGcJYO7L&sig=m3B-qJr8nhIXZY71v8vYmC2n5U&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKewjQ78rsrrfOAhXLWhQKHa05AH8Q6AEIMzAE#v=onepage&q=hugh%20of%20saint%20victor%20de%20bestiis%20et%20aliis%20rebus&f=false> > (10 augustus 2016).

⁶⁹ D. Badke, 'Bestiary families: Latin versions second family version', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestia rondom (fabel)dieren: < http://bestiary.ca/articles/family/mf_intro.htm > (6 december 2016).

⁷⁰ J.F. Hamburger, *Script as image*, Leuven 2014, pp. 24-26.

subdivisies en wijzigde het schema van McCulloch behoorlijk ingrijpend.⁷¹ In 1989 vond de laatste grote wijziging plaats door Willene B. Clark. Deze kunsthistorica liet het schema van McCulloch intact en voegde een aantal Latijnse bestia toe.

Het indelen van beestenboeken in families is door recentere onderzoekers met een wat kritischer oog bekeken. Ron Baxter is hiervan een bekend voorbeeld, hij schreef in 1998 dat het schema te rigoureuus is gehanteerd.⁷² Tegelijkertijd geeft hij toe dat academici binnen het bestiariumonderzoek al zo lang gebruikmaken van deze methode dat het geen zin heeft om deze nog te willen schrappen.⁷³

Al deze onderzoekers hebben benadrukt dat het ordenen van bestia in een tekstuele stanmboom, zeker de Latijnse varianten, door bronnengebrek en diffuse bronteksten niet eenvoudig is. Voor het motief van de strijdende draak en olifant binnen Latijnse bestia uit de twaalfde en dertiende eeuw betekent dit theoretische kader dat er per manuscript zorgvuldige analyse nodig is over de herkomst en samenstelling.

⁷¹ W. George en B. Yapp (zie noot 12), p. 28.

⁷² R. Baxter, *Bestiaries and their users in the Middle Ages*, London 1998, p. 87.

⁷³ Baxter 1998 (zie noot 72), p. 127.

Hoofdstuk 2: De opkomst en invloed van het Franstalige bestiarium vanaf 1200

Hoe Normandische auteurs zoals Philippe de Thaon en Guillaume le Clerc de monastieke bestiariumtraditie omzetten naar een nieuw genre

Het vorige hoofdstuk heeft beschreven dat er binnen twaalfde-eeuwse Latijnse bestiaaria rondom het motief van de strijdende draak en olifant in tekst en beeld veel variatie te zien is. Vanuit de voorlopers van het christelijke bestiarium ontwikkelde zich een zeer diverse tekst- en bijbehorende beeldcultuur bij het beschrijven en afbeelden van dieren. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag hoe de oudst bekende volkstalige bestiaaria omgingen met deze veelheid aan verschillende tekst- en beeldtradities en wat zij vanaf 1200 hieraan hebben toegevoegd.⁷⁴

In de loop van de twaalfde eeuw ontstonden de eerste bestiaaria die niet meer in het Latijn maar in diverse volkstalen geschreven waren. De populariteit van het volkstalige beestenboek hield tot zeker in de vijftiende eeuw aan.⁷⁵ Deze ontwikkeling hing samen met de secularisatie van de middeleeuwse manuscriptproductie.⁷⁶ De opkomst van de eerste Europese universiteiten in de twaalfde eeuw vertaalde zich in een groeiende groep van geïnteresseerde seculieren. In eerste instantie stuurden kloosters zelf particuliere schrijvers en verluchters aan, maar in de loop van de dertiende eeuw was het produceren van manuscripten een particuliere aangelegenheid geworden.⁷⁷ Ook het doel van het kopiëren veranderde. Waar in de vroege middeleeuwen het behoud van oudere teksten het doel was, gaf de adel steeds vaker opdracht tot het maken van boeken voor privé gebruik of studie.⁷⁸

Met de opkomst van de burgerij in de hoge middeleeuwen veranderde ook het uiterlijk en de stijl van het beestenboek. Volkstalige beestenboeken zijn qua tekst uitgebreider, maar visueel juist soberder dan de Latijnse versies.⁷⁹ Mediëviste Debra Hassig beschrijft dat volkstalige manuscripten waarschijnlijk voor een minder welvarend publiek bestemd waren. Als reden hiervoor stelt ze dat deze zeker niet zo luxe zijn uitgevoerd als twaalfde-eeuwse Latijnse varianten.⁸⁰ Opvallend is daarom dat juist de volkstalige manuscripten in vergelijking met Latijnse bestiaaria de meeste afbeeldingen bevatten. Mogelijk betekende het teruggrijpen van

⁷⁴ De tekstuele verschillen tussen volkstaal en Latijn zijn soms te verklaren vanwege generalisaties of door het vergelijken van specifieke edities. De volkstalige manuscripten in hoofdstuk 2 en 3 zijn vaak kopieën van verloren gegane originele bronteksten, waardoor zorgvuldige annotatie en analyse nodig zijn. Middeleeuwse bestiariumteksten worden gekenmerkt door een veel minder vaststaande tekststructuur dan tegenwoordig.

⁷⁵ Clark en McMunn 1989 (zie noot 26), p.5.

⁷⁶ J. Norman, 'Transitional Phases in the Form and Function of the Book before Gutenberg', website gecreëerd door historicus Jeremy Norman ter bevordering van de publicatie en uitwisseling van zeldzame manuscripten: < <http://www.historyofinformation.com/narrative/secularization-of-book-production.php> > (16 januari 2017).

⁷⁷ D. Hogenelst en F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*, Amsterdam 1995, pp. 34-35.

⁷⁸ De Jong 1995 (zie noot 31), p. 650.

⁷⁹ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 70.

⁸⁰ Hassig 1995 (zie noot 60), p. 173.

Middelfranse bestiaaria op de *Physiologus*, dat er vrijheid was voor de verluchter om meer ruimte te besteden aan illustraties. Het maken van pentekeningen was minder arbeidsintensief en goedkoper dan vergulde verluchtingen.⁸¹ Deze tijdswinst zorgde mogelijk voor kwantitatief meer afbeeldingen in plaats van deze extra tijd te besteden aan luxere verluchtingen.

Het oudst bekende volkstalige bestiarium is aan het begin van de twaalfde eeuw geschreven door bestiariauteur Philippe de Thaon. Van de bekende middeleeuwse schrijvers uit de vroege twaalfde eeuw was hij de eerste die zijn werk daadwerkelijk een *bestiaire* noemde.⁸² Opvallend is dat zijn boek niet teruggrijpt op de in die tijd zeer uitgebreide insulaire beestenboeken, maar op de al genoemde *Physiologus* en *Etymologiae*. Ook is Philippe de Thaon's werk in Oudfrans rijm geschreven, de proloog is daarentegen in het Latijn.

Philippe de Thaon kwam uit Normandië, mogelijk uit de omgeving van Caen. Rond 1121 schreef de bestiariauteur in de inleidende pagina's van zijn *bestiaire* dat hij het opdroeg aan de zogenaamde 'Aliz', de toenmalig kersverse vrouw van koning van Engeland en hertog van Normandië Hendrik I (Selby 1068- Lyons-la-Forêt 1135).⁸³ Mediëviste en literatuurwetenschapster Susan Crane suggereert dat Hendrik I mogelijk de opdrachtgever van dit bestiarium was vanwege zijn interesse in het dierenrijk.⁸⁴ Waarschijnlijk ging Philippe eind tiende eeuw naar het hof van deze koning om zijn diensten aan te bieden. Hendrik I vormde begin twaalfde eeuw een verbindende schakel tussen Engeland en Normandië, waardoor culturele uitwisselingen tussen beide gebieden konden plaatsvinden. Crane's theorie zou kunnen verklaren waarom de oudste volkstalige bestiaaria voor het eerst in Normandië opdoken.

Twee van de drie bewaard gebleven kopieën van het *bestiaire* zijn geïllustreerd.⁸⁵ Een voorbeeld is het dertiende-eeuwse MS 249 dat wordt bewaard in de Merton College Library te Oxford. De eerste tien folio's van MS 249 bevatten het *bestiaire* van Philippe de Thaon.⁸⁶ Deze tekst leest anders dan Latijnse varianten, omdat Philippe de Thaon in zijn originele manuscript 'slechts' 41 dieren beschrijft. Hierdoor behandelt het *bestiaire* minder dieren dan gebruikelijk, maar gaat het wel dieper op elk wezen in. Philippe de Thaon deelt de draak in bij de sectie over de

⁸¹ E. Morrison en A.D. Hedeman, *Imagining the past in France. History in manuscript painting 1250-1500*, Los Angeles 2010, p. 120.

⁸² Szirmai 2005 (zie noot 6), p. 9.

⁸³ R. Bartlett, *England under the Norman and Angevin Kings 1075-1225*, Oxford 2000, p. 40.

⁸⁴ S. Crane, *Animal encounters. Contacts and concepts in Medieval Britain*, Philadelphia 2013, p. 201.

⁸⁵ D. Badke, 'Philippe de Thaon', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/prisources/psdetail889.htm> > (9 december 2016).

⁸⁶ Het volledige manuscript is te vinden op onbekende auteur, 'Merton College MS. 249' website gelieerd aan Merton College met een gedigitaliseerde versie van MS 249:

< <http://image.ox.ac.uk/show-all-openings?collection=merton&manuscript=ms249> > (9 december 2016).

panter.⁸⁷ De olifant is nog steeds als apart dier omschreven, maar wordt in tegenstelling tot Latijnse bestiaaria pas halverwege het manuscript genoemd. Het *bestiaire* bleef in de twaalfde eeuw morele lessen bevatten. Daarnaast spoort het werk van Philippe de Thaon de lezer aan om de val van Adam en Eva (olifanten) te memoreren in hun gebeden tegen de duivel (draak).

MS 249 is wat betreft het *bestiaire* lastig te lezen door het gebruikte handschrift, dat een compact in elkaar geschreven minuskel is. Inhoudelijk is er geen grammatica of woordenschat bekend van het Oudfrans, waardoor het soms moeilijk is om de fijne nuances van de bestiariumtekst te begrijpen.⁸⁸

Bestiariumspecialiste Florence McCulloch stelt dat de moeilijke leesbaarheid van het manuscript verklaarbaar is vanwege het nog spelen van de bestiariumauteur met het overzetten van Latijn naar de volkstaal.⁸⁹ Hierbij valt als opmerking te maken dat zowel auteur Philippe de Thaon, als opdrachtgever Hendrik I zowel het Latijn als Frans vloeiend beheersten. Er kan dus geen sprake zijn van een gebrek aan talenkennis die de moeilijke leesbaarheid verklaart. Mogelijk bestond er in het twaalfde-eeuwse Oudfrans nog geen 'officiële' schrijftaal.⁹⁰ Het *bestiaire* van Philippe de Thaon is hierin een mogelijke eerste stap geweest richting de bloeitijd van het volkstalige bestiarium.

Folio 6 verso (zie afbeelding 2.1) toont een afbeelding van de draak en een olifantenpaartje. De draak bedreigt in deze scène de olifanten op het moment dat het vrouwtje in het water net een jong heeft gebaard. Opvallend aan afbeelding 2.1 is dat er geen kleur is gebruikt. De draak ziet er niet meer uit als een slang, maar heeft twee poten en gevederde vleugels. De olifanten hebben een onherkenbare vorm. Uit de tekst is echter af te leiden dat het om olifanten moet gaan vanwege het woord *elefant*. Ook is te zien dat de illustratie buiten de tekstspiegel begint te lopen: een bekend kenmerk van illustraties in de latere middeleeuwen.⁹¹ De voorstelling met de scène van de barende olifant heeft in vergelijking met Latijnse bestiaaria wel hetzelfde thema behouden. Zolang de olifant in het water haar jongen baarde, zouden zowel moeder als jong veilig zijn voor de giftige adem van de draak.⁹² De voorstelling is met vlotte pen tussen de tekst door getekend en heeft geen schaduwwerking. Er is een duidelijk verschil te zien met Latijnse bestiaaria. Zo is deze verluchting met pen gemaakt en is deze eenvoudiger van opzet. De draak en olifant hebben in MS 249 een heel ander uiterlijk gekregen.

⁸⁷ J. Morton, 'The book of the world at an Anglo-Norman court. The *bestiaire* de Philippe de Thaon as a theological performance', *New Medieval Literatures* 16 (2016), p. 28.

⁸⁸ Bianciotto 1992 (zie noot 13), p. 5.

⁸⁹ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 54.

⁹⁰ C. Symes, 'Liturgical Texts and Performances', in Helen Gittos en Sarah Hamilton (eds.), *Understanding Medieval Liturgy*, Burlington: Ashgate, 2016, p. 262.

⁹¹ Met name laatmiddeleeuwse manuscripten vertonen steeds rijkere decoratie tot het punt waarop het beeld de tekst lijkt te overvleugelen. Een goed voorbeeld hiervan is het getijdenboek van Maria van Bourgondië uit ca. 1475.

⁹² Auteurs zoals Plinius de Oudere, Ambrosius en Isidorus van Seville beschreven dit al in hun werken.

Afbeelding 2.1 Draak bedreigt olifantenpaartje dat hun pasgeboren jong beschermt. Bestiarium van Philippe de Thaon, Oxford, Merton College Library, MS 249, folio 6 verso. Foto verkregen via onbekende auteur, 'Merton college ms 249', website van de Merton college library met gedigitaliseerde versie van MS 249: < <http://image.ox.ac.uk/images/merton/ms249/6v.jpg> > (9 december 2016).

Ongeveer honderd jaar later produceerde een andere Normandische bestiarienschrijver een zogenaamd *Bestiaire divin*. Het beestenboek van Guillaume le Clerc is vrij precies te dateren rond 1210 vanwege een tekstuele verwijzing naar een toen eigentijdse gebeurtenis.⁹³ Guillaume is een redelijk anoniem figuur in de geschiedenis van het bestiarium. Het enige dat over Guillaume le Clerc bekend is, is dat hij een goede opleiding genoot ergens in Normandië, maar onbekend is uit welke plaats hij precies kwam.⁹⁴ Diverse bronnen speculeren over een mogelijk verblijf van Guillaume in Engeland, maar dit is in elk geval niet te herleiden aan de Franse taal van dit bestiarium.⁹⁵ Zijn beestenboek is van de twaalfde tot en met de vijftiende eeuw in een flink aantal kopieën bewaard gebleven, waarbij de omvang van het werk een mogelijke verklaring kan zijn voor de populariteit van dit bestiarium. Het *bestiaire divin* kent namelijk de meeste regels tekst van alle Middelfranse beestenboeken.⁹⁶ De geïllustreerde varianten zijn veel schaarser:

⁹³ In 1208 gaf toenmalig paus Innocentius III een interdict uit voor Engeland en Wales, omdat koning Jan zonder Land het oneens was met Innocentius' kandidaat voor de vrijgekomen functie van aartsbisschop van Canterbury. Als wraak verbood de paus het houden van kerkelijke diensten en het christelijk begraven van de doden. Guillaume le Clerc's bestiarium vermeldt dat het twee jaar na het ingaan van het interdict werd geschreven, wat de datering op 1210 zou brengen. Zie K.J. Pennington, 'Innocent III pope', website van encyclopaedia Britannica, Engelstalige online encyclopedie: < <https://www.britannica.com/biography/Innocent-III-pope> > (3 januari 2017).

⁹⁴ Bianciotto 1992 (zie noot 13), p. 65.

⁹⁵ S.M. Johns, *Noblewomen, aristocracy and power in the twelfth-century Anglo-Norman realm*, Manchester 2003, p. 37. Overigens bleef in deze tijd het Latijnse insulaire bestiarium bestaan, waarvan Bodley 764 een prachtig voorbeeld is. De Universiteitsbibliotheek te Utrecht bezit een fraaie facsimile van dit handschrift, dat zeker voor verder onderzoek rondom het motief van de draak en olifant ingezet zou kunnen worden. Zie R. Barber, *Bestiary. Being an English version of the Bodleian library Oxford M.S. Bodley 764 with all the original miniatures reproduced in facsimile. Translated and introduced by Richard Barber*, Woodbridge 1993, p. 182.

⁹⁶ L. Brun, 'Guillaume le Clerc repertoires bibliographiques', Frans overzicht van het Arlima, het Franse online archief van de Middeleeuwen met literatuur waarin Guillaume le Clerc wordt omschreven: < http://www.arlima.net/eh/guillaume_le_clerc_de_normandie.html > (9 november 2016).

slechts vier manuscripten bevatten afbeeldingen.⁹⁷

De lopende bestiariumentekst is een combinatie van de *Physiologus* en de *Etymologiae* met verrijkingen door Guillaume zelf door de toevoeging van nieuwe moralen. Onduidelijk is op welke oudere bestiaaria de auteur zijn beestenboek precies heeft gebaseerd. Een mogelijke optie is het in de British Library aanwezige MS Royal 2 C. xii. In zowel structuur als details, zoals de hoofdstukvolgorde, tonen zij overeenkomsten.⁹⁸ Guillaume le Clerc had een duidelijk educatief doel voor ogen met zijn werk. Zelf schrijft de bestiariauteur dat de lezer veel kan leren van de morele lessen in zijn verhalen.⁹⁹ McCulloch merkt op dat het *bestiaire divin* qua tekst leunt op de Latijnse voorgangers. Ter illustratie beschrijft ze Guillaume le Clerc's passage over de ibis. Guillaume le Clerc geeft daar in rijm aan dat hij niet weet hoe dit beest in het Frans zou moeten heten en het daarom een Latijnse naam geeft.¹⁰⁰

Het motief van de strijdende draak en olifant als symbool van de zondeval is in het beestenboek van Guillaume le Clerc het meest uitgebreid beschreven. Een voorbeeld is te vinden in een dertiende-eeuwse kopie MS Egerton 613 (zie afbeeldingen 2.2 en 2.3) dat bewaard wordt in de British Library in Londen. Dit manuscript bevat meerdere teksten, waarvan het *Bestiaire divin* van Guillaume le Clerc de tweede helft van het manuscript vormt.¹⁰¹ De illustraties van de draak en olifant tonen dat de dieren gescheiden van elkaar staan afgebeeld. De draak, opnieuw met vleugels en twee poten, is afgebeeld bij de Indiase peridexion boom (zie afbeelding 2.2). De duiven in de peridexion boom staan symbool voor de goede christenen. Zodra zij de boom (het christendom) verlaten, worden ze gegrepen door de draak (duivel).¹⁰² Deze afbeelding is in zijn opzet zeer schetsmatig en in een enkele bruine contourlijn opgezet. De kwaliteit van de afbeelding is duidelijk minder hoog dan die van de omringende tekst.¹⁰³

⁹⁷ N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles*, London 1982-1988, p. 194. Zie voor een gedeeltelijke digitalisering van één van deze manuscripten C. Séguret, 'Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale', online technische gegevens van het *bestiaire divin* van Guillaume le Clerc: < <http://mandragore.bnf.fr/jsp/switch.jsp?division=Mix&cote=Fran%E7ais+1444> > (7 november 2016).

⁹⁸ D. Badke, 'Guillaume le Clerc', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/prisources/psdetail1097.htm> > (3 januari 2017).

⁹⁹ R. Reinsch, 'Le Bestiaire / das Tierbuch des normannischen Dichters Guillaume le Clerc zum ersten Male vollständig nach den Handschriften von London, Paris und Berlin mit Einleitung und Glossar herausgegeben', website van Gallica: < <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k229216k/f14.image> > (3 januari 2017).

¹⁰⁰ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 46.

¹⁰¹ D. Roberts, 'Detailed record for Egerton 613', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS Egerton 613: < <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8935> > (3 januari 2017).

¹⁰² Dit motief komt al voor in MS 318, de zogenaamde Bernse Physiologus uit de negende eeuw.

¹⁰³ Mogelijk heeft dit te maken met het open laten van de ruimte voor de afbeeldingen door de kopiist, zodat een opdrachtgever deze zelf in kon vullen of door een kunstenaar kon laten illustreren. Mogelijk komen de afbeeldingen uit een ander atelier dan de tekst en het is zelfs mogelijk dat deze uit een latere tijd komen dan de tekst.

Afbeelding 2.2 Draak en peridexion boom. Bestiarium van Guillaume le Clerc, London, British Library, MS 613, folio 51 recto. Foto verkregen via D. Roberts, 'Egerton MS 613 f. 51r', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS 613: < http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_613_f031r > (20 december 2016).

Afbeelding 2.3 Olifant. Bestiarium van Guillaume le Clerc, London, British Library, MS 613, folio 52 verso. Foto verkregen via D. Roberts, 'Egerton MS 613 f. 51r', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS 613: < http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_613_f031r > (20 december 2016).

De olifant is visueel herkenbaar (zie afbeelding 2.3), maar aan dit wezen is niet te zien in wat voor context deze is afgebeeld. Mogelijk is de getekende rechthoek op de rug van de olifant een schetsmatige opzet voor de veelvuldig afgebeelde strijdtorens die olifanten in gevechten zouden dragen (zie afbeelding. 1.5).¹⁰⁴ De draak is met meer details en gevoel voor beweging afgebeeld, terwijl de olifant nauwelijks dieptewerking kent. Daarnaast is aan de bladspiegel van MS 613 te zien dat zowel de inktkleur als het persoonlijke handschrift van elkaar verschillen. De

¹⁰⁴ Flores 1993 (zie noot 64), p. 34.

miniatuurkaders zijn handmatig aangegeven, waardoor de verluchtingen in een enkele sessie gemaakt lijken te zijn.

McCulloch gebruikt het woord 'carelessness' om het uiterlijk van Guillaume le Clerc's beestenboek te beschrijven.¹⁰⁵ Hoewel ze gelijk heeft dat de eerste volkstalige bestiaaria simpeler van structuur en kwaliteit zijn, lijkt deze 'onzorgvuldigheid' te maken te hebben met een hogere vraag en nog ontoereikende productiemogelijkheden. De opdrachtgever en het algemene gebruikerspubliek waren waarschijnlijk doorslaggevende factoren die het uiterlijk van een beestenboek bepaalden. Het 'nalatige' uiterlijk van dit bestiarium lijkt daarmee voornamelijk een gevolg van het veranderende bestiariumpubliek.

Een niet-gedigitaliseerd manuscript uit de dertiende of veertiende eeuw waarbij de draak en olifant wel in één afbeelding van het *bestiaire divin* staan afgebeeld, is MS O.2.14 in het Trinity College te Dublin (zie afbeelding 2.4). Hier is de strijdtoren van de olifant duidelijk zichtbaar en heeft de verluchter de achtergrond licht gedecoreerd. Opnieuw valt op dat de afbeelding schetsmatig aandoet. Ook is afbeelding 2.4, in tegenstelling tot twaalfde-eeuwse Latijnse bestiariumverluchtingen, niet meer met bladgoud gedecoreerd. Hierdoor oogt de verluchting van de strijdende draak en olifant binnen MS O.2.14 eenvoudiger van kwaliteit.

Afbeelding 2.4 Olifant en draak. Bestiarium van Guillaume le Clerc, Cambridge, Trinity College Library, MS O.2.14, folio 60 recto. Foto verkregen via D. Badke, 'Elephant gallery', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery77.htm#> > (20 december 2016).

¹⁰⁵ McCulloch 1962 (zie noot 15), p. 76.

Tekstueel gezien ontstaat er ten opzichte van de Latijnse bestiaaria steeds meer variatie in volkstalige beestenboeken.¹⁰⁶ Niet alleen verschilt per auteur de herkomst en persoonlijke betekenis van een bestiarium, ook komt in de dertiende eeuw het door letterkundige Julia C. Szirmai beschreven 'didactische liefdestraktaat' op. Deze manuscripten combineerden de traditie van het religieus-allegorisch interpreteren van dieren met een nieuwe kijk op de (Hoofse) liefde.¹⁰⁷

Een bekend voorbeeld is het zogenaamde *bestiaire d'amour* uit ca. 1250 van middeleeuws schrijver Richard de Fournival (Amiens 1201- Amiens 1260). Deze bestiariauteur was door zijn familie verbonden aan Amiens en bekleedde in zijn latere leven ook functies als kanselier van de Notre-Dame te Amiens en chirurg.¹⁰⁸ Hoewel er meer teksten van zijn hand bewaard zijn gebleven, was Fournivals traktaat over de liefde waarschijnlijk het populairste. Geheel in het thema van zijn werk wijdt Richard de Fournival zijn *bestiaire d'amour* aan een volgens mediëvist Gabriel Bianciotto fictieve dame. Richard de Fournival hoopt in zijn werk deze dame met tekst en beeld te veroveren.¹⁰⁹ De bestiariauteur gebruikte dieren om verschillende stappen van verliefdheid te beschrijven en hierbij ondertussen intelligente grappen te maken over zowel de maatschappij, als over andere auteurs.¹¹⁰

Richard de Fournival beschrijft niet alleen de draak en olifant apart van elkaar, ook noemt hij ze in één tekstuele passage. Zijn bestiarium noemt de draak als oorzaak van onderling geroddel tussen mensen.¹¹¹ Hierna beschrijft de auteur dat de olifant vanwege haar onvoorwaardelijke liefde voor haar jongen in het water baart, om te voorkomen dat de draak haar jongen vergiftigt. Mensen kunnen hiervan leren dat niemand echt te vertrouwen is, omdat men nooit zeker kan weten wie de verborgen kwaadspreker in een gezelschap is.¹¹² De christelijke allegorie is hierbij niet verdwenen, maar de betekenis staat meer dan in oudere bestiaaria op de achtergrond. Deze vrije interpretatie van diergedrag zou in Latijnse bestiaaria ondenkbaar zijn geweest. Het didactische liefdestraktaat strookte namelijk niet met het meer religieuze karakter van de twaalfde-eeuwse monastieke varianten.

Concluderend zijn de Middelfranse bestiaaria in tekst uitgebreider dan Latijnse

¹⁰⁶ Een vrij recente ontdekking binnen de Middelfranse bestiaaria is gedaan door Badouin van den Abeele, die twee tot nu toe anonieme bestiaaria toe heeft geschreven aan bekend Oudfrans bestiariauteur Pierre de Beauvais. De Beauvais staat in het Nederlands vertaald in het boek van Szirmai en zou zich goed kunnen lenen voor verder onderzoek. Voor het volledige artikel zie B. van den Abeele, 'Deux manuscrits inconnus du Bestiaire attribué à Pierre de Beauvais', in B. van den Abeele (ed.), 'Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles. Communications présentées au XVe Colloque de la Société Internationale Renardienne (Louvain-la-Neuve, 19-22.8.2003)', *Publications de l'Institut d'Études Médiévales Université Catholique de Louvain série 2* 21 (2005).

¹⁰⁷ Szirmai 2005 (zie noot 6), p. 12.

¹⁰⁸ Bianciotto 1992 (zie noot 13), p. 123.

¹⁰⁹ Bianciotto 1992 (zie noot 13), p. 125.

¹¹⁰ Szirmai 2005 (zie noot 6), p. 15.

¹¹¹ Szirmai 2005 (zie noot 6), p. 89.

¹¹² Szirmai 2005 (zie noot 6), p. 91.

varianten. Visueel zijn Middelfranse beestenboeken juist eenvoudiger van opzet en lijken meer gericht op educatieve effectiviteit dan een kwalitatief hoogstaand uiterlijk. Aan de hand van bestiaaria zoals die van Philippe de Thaon en Guillaume le Clerc lijkt er in het motief van de strijdende draak en olifant visueel ook net zoveel variatie te zijn als in de luxe Latijnse bestiaaria. Door het veranderende publiek van het beestenboek ontwikkelde de Latijnse varianten zich in de twaalfde en dertiende eeuw naar een meer geseclariseerde traditie. Het laatste hoofdstuk zal ingaan op hoe auteur Jacob Van Maerlant met zowel Latijnse als Franse voorbeelden omging en de afsluiting vormt van middeleeuwse bestiaaria in de dertiende eeuw.

Hoofdstuk 3: De opkomst en invloed van het Nederlandstalige bestiarium vanaf 1250

Hoe Vlaams auteur Jacob Van Maerlant de oudere Latijnse en Franse bestiariumtradities gebruikte als basis voor een nieuwe benadering van dieren

Het vorige hoofdstuk heeft aangetoond dat het publiek van de eerste Middelfranse beestenboeken steeds meer vroeg om een toegankelijk studieproduct en minder waarde hechtte aan een luxueus (Latijns) bestiariumuiterlijk. Het volkstalige bestiarium breidde zich in de loop van de dertiende eeuw naar andere landen uit. De Nederlandstalige gebieden zijn hier een voorbeeld van.¹¹³

In dit hoofdstuk staat de Vlaamse auteur Jacob Van Maerlant centraal. Deze dertiende-eeuwse schrijver kwam vermoedelijk uit de omgeving van Brugge, waar hij na een goede opleiding een functie bekleedde als koster. Onzeker is in welke gebieden Van Maerlant precies actief is geweest.¹¹⁴ Er zijn een aantal redenen waarom deze auteur onderscheidend is ten opzichte van andere dertiende-eeuwse bestiariumschrijvers. Ten eerste zijn er heel diverse, met zekerheid toegeschreven werken van zijn hand bewaard gebleven. Niet voor niets staat Van Maerlant dan ook bekend als één van de productiefste volkstalige schrijvers van zijn tijd.¹¹⁵ Ten tweede is het vrij uniek dat Van Maerlant van mening veranderde over het gebruik van Franse (bestiarium)literatuur. Waar hij in zijn vroege werk vaak Franse bronnen als uitgangspunt nam, deed hij hier in zijn latere werk meer afstand van. Volgens Van Maerlant waren Franse bronnen te weinig gericht op feiten en teveel gericht op mooie rijmen.¹¹⁶

Waarschijnlijk startte Van Maerlant zijn schrijverscarrière met een aantal ridderromans over (fictieve) figuren.¹¹⁷ Deze boeken sloten aan bij de populaire traditie van de zogenaamde ridderromans die hun oorsprong vonden in Middelfranse literatuur.¹¹⁸ Vanaf ca. 1265 verlegde Van Maerlant zijn focus van historische naar meer christelijke verhalen. Kenmerkend aan Van Maerlants werk is dat het zowel gericht is op het onderwijzen als op het vermaken van zijn publiek. Van Maerlant vormt bij diverse geschriften een schakel tussen de originele bron in een vreemde

¹¹³ Hogenelst 1995 (zie noot 77), p. 29.

¹¹⁴ De herkomst van Van Maerlant is er één waar tot op de dag van vandaag discussie over bestaat en vrijwel continu onderzoek naar verricht wordt. Omdat deze scriptie slechts ingaat op het Middelnederlandse cultuurgebied en de taal zelf niet centraal staat, komt deze kwestie verder niet aan bod. Geïnteresseerden zouden het volgende artikel ter inleiding kunnen lezen: E. van den Berg en A. Berteloot, 'Taalgeografische variabelen in middelnederlandse rijmen', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1991, p. 266.

¹¹⁵ Onbekende auteur, 'Der naturen bloeme, Jacob Van Maerlant', website van de Koninklijke bibliotheek te Den Haag met een gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* en relevante historische context:

<<https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant>> (5 januari 2017).

¹¹⁶ F. van Oostrom, 'De vier best bewaarde geheimen over Jacob Van Maerlant', *Ons Erfeel* 36 (1993), p. 197.

¹¹⁷ P. Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob Van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*, Leiden 1995, p. 226.

¹¹⁸ J. Janssens en V. Uyttersprot, *Superhelden op perkament. Middeleeuwse ridderromans in Europa*, Leuven 2005, p. 9.

taal en het Middelnederlandse publiek. Net zoals de geschriften van Philippe de Thaon en Guillaume le Clerc, gebruikte Van Maerlant zijn bronnen om een letterlijke en figuurlijke vertaalslag te maken naar de middeleeuwse lezers.¹¹⁹

Het motief van de strijdende draak en olifant is door Jacob van Maerlant beschreven in *Der naturen bloeme* uit circa 1266. Dit boek is een bloemlezing over de wonderen van de natuur waarbij Jacob Van Maerlant in dertien boeken diverse natuurlijke zaken op zowel biologische als allegorische wijze beschrijft.¹²⁰ De website van de Koninklijke Bibliotheek noemt dit boek populariserend de voorloper van het huidige Wikipedia.¹²¹ Dit manuscript staat in diverse bronnen niet meer als een bestiarium, maar als encyclopedisch naslagwerk beschreven. Mogelijk heeft dit te maken met de diversiteit en benadering van de behandelde onderwerpen. Van Maerlant beschrijft in de lijn van de bestiariumtraditie vele dieren, maar doet dit op een meer encyclopedische wijze waarbij de christelijke interpretaties op de achtergrond staan of zelfs volledig verdwenen zijn.¹²²

De gedachtegang rondom het ontstaan van *Der naturen bloeme* is dat Van Maerlant zich in Voorne vestigde onder het bewind van Nicolaas van Cats (geboorteplaats onbekend 1220- sterfplaats onbekend 1290), heerser van Zeeland. Hoewel dertiende-eeuwse opdrachtgevers vaker een particuliere in plaats van kerkelijke achtergrond hadden, bleef de traditie van het in opdracht schrijven van (bestiarium)manuscripten ook in deze eeuw gehandhaafd. Nicolaas van Cats gaf Van Maerlant om onbekende redenen de opdracht om dit werk te schrijven.¹²³ Het moet een prestigieuze opdracht zijn geweest, aangezien Van Maerlant zelf stelt dat '[...]nooit probeerde een dichter iets in het Nederlands op rijm te stellen over de natuur en over de talrijke wonderbaarlijke schepselen die in dit boek voorkomen'.¹²⁴ Dit citaat geeft aan dat Van Maerlant's Nederlandstalige bewerking een vernieuwing was ten opzichte van de oudere Latijnse en Franstalige bestiaria.¹²⁵

Der naturen bloeme was een Nederlandstalige vertaling en bewerking op rijm van het Latijnse *Liber de natura rerum* uit ca. 1230-1245 van de dertiende-eeuwse Thomas van Cantimpré (Bellingen 1201- sterfplaats onbekend 1272).¹²⁶ Deze schrijver en theoloog leverde met dit invloedrijke werk een allegorische

¹¹⁹ Berendrecht 1995 (zie noot 117), pp. 223-224.

¹²⁰ Thys 2011 (zie noot 14), p. 25.

¹²¹ Onbekende auteur, 'Der naturen bloeme, Jacob Van Maerlant', website van de Koninklijke bibliotheek te Den Haag met een gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* en relevante historische context: <<https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant>> (21 december 2016).

¹²² Thys 2011 (zie noot 14), p. 27.

¹²³ J. Van Maerlant, *Het boek der natuur, samengesteld en vertaling door Peter Burger*, Amsterdam 1995² (1989), p. 124. Sommige auteurs stellen dat het manuscript diende als leerdicht voor de jonge Floris V, met wie Nicolaas van Cats banden had.

¹²⁴ Onbekende auteur, 'Der naturen bloeme, Jacob Van Maerlant', website van de Koninklijke bibliotheek te Den Haag met een gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* en relevante historische context: <<https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant>> (5 januari 2017).

¹²⁵ Berendrecht 1995 (zie noot 117), p. 54.

¹²⁶ Forsten 1997 (zie noot 32), p. 144.

encyclopedie af voor de Latijns lezende en sprekende geestelijkheid.¹²⁷ Thomas van Cantimpré kwam uit een gegoede Brabantse familie en is tijdens zijn leven in België, Duitsland en Frankrijk geweest.¹²⁸ Interessant aan Thomas van Cantimpré is dat hij zowel religieuze als meer natuurwetenschappelijke werken schreef. Dit schrijven over zowel geloof als wetenschap was een ontwikkeling die in de twaalfde eeuw in het klooster nog niet voor had kunnen komen. Traditioneler was Cantimpré omdat hij in de dertiende eeuw in het Latijn schreef voor zijn publiek. Zijn tekst werd overigens vertaald in zowel Frans als Duits.¹²⁹ *Liber de natura rerum* is voornamelijk gestoeld op de Latijnse bestiariustraditie, maar de achtergrond en vele reizen van de auteur wijzen op een meer seculiere insteek. Van Maerlant moet kennis hebben gehad van beide tradities voordat hij het Latijn kon vertalen en bewerken.¹³⁰

Er zijn elf kopieën van *Der naturen bloeme* overgebleven. Hiervan zijn zeven exemplaren geïllustreerd.¹³¹ Filoloog en codicoloog Hans Westgeest maakt in deze handschriften onderscheid tussen de illustraties die de tekst verduidelijken en die bedoeld zijn voor de structuur, zoals de initialen. De verduidelijkende illustraties zijn volgens hem weer op te delen in actiescènes en portretten van dieren. Westgeest benadrukt dat de stijl en kwaliteit van de illustraties per manuscript zeer verschillen. Mogelijke oorzaken kunnen de afwezigheid van een modellenboek zijn en het illustreren van dieren naar al bestaande beeldtradities. Veel sterker dan bij voorgaande bestiariumboeken zijn de afbeeldingen geïnspireerd op de begeleidende tekst, is zijn stelling.¹³²

Specifiek gaat dit hoofdstuk in op het motief van de strijdende draak en olifant binnen drie latere exemplaren van *Der naturen bloeme*. Dit zijn Add MS 11.390, KB KA 16 en KB 76 E4. Deze geïllustreerde manuscripten vormen een goede tekst- en beeldvergelijking omdat het motief van de strijdende draak en olifant binnen deze boeken zowel overeenkomsten als verschillen vertoont. Daarnaast variëren deze manuscripten in datering van de vroege veertiende eeuw tot en met halverwege de vijftiende eeuw.¹³³ Hierdoor is het mogelijk om te analyseren hoe de receptie van *Der naturen bloeme* zich in de late middeleeuwen

¹²⁷ D. Badke, 'Thomas of Cantimpré', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/prisources/psdetail1798.htm> > (5 januari 2017).

¹²⁸ M. van der Voort, *Dat seste boec van serpentes. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob Van Maerlant's der naturen bloeme*, Hilversum 2001, p. 446.

¹²⁹ Thys 2011 (zie noot 14), pp. 28-31.

¹³⁰ D. Badke, 'Jacob van Maerlant', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/prisources/psdetail1632.htm> > (18 januari 2017).

¹³¹ A. Berteloot en D. Hellfaier, *Jacob Van Maerlant's 'Der naturen bloeme' und das Umfeld*, Münster 2001, p. 153.

¹³² Westgeest citeert hierbij het artikel van Martine Meeuwse dat in dezelfde bundel staat. Zie hiervoor M. Meuwese, 'Die Illimination der Detmolder *Der naturen bloeme*- Handschrift', in Berteloot, A. en Hellfaier, D., *Jacob Van Maerlant's 'Der naturen bloeme' und das Umfeld*, Münster 2001.

¹³³ Onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, 76 E 4 (296-300 of 468) for (isPartOf all "76 E 4")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB 76 E4: < <http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/76+E+4> > (18 januari 2017).

ontwikkelt en zich verhoudt ten opzichte van oudere Latijnse en Middelfranse bestiaaria.

Jacob Van Maerlant besteedt in zijn *Naturen bloeme* veel aandacht aan de draak en andere slangachtigen. Één hoofdstuk is helemaal gewijd aan de zogenaamde *serpentes met venine*. In 2000 is dit hoofdstuk vertaald en geïnterpreteerd door Neerlandicus Marcel van der Voort.¹³⁴ Opvallend is dat de draak in Van Maerlant's beschrijvingen vanwege de dodelijke kracht van zijn staart sterk lijkt op een wurgslang.¹³⁵ Ook stelt Van Maerlant dat de draak geen vogelvleugels heeft, maar vleugels die op vleermuisvleugels lijken. De olifant functioneert in de passages over de draak als vergelijkingsmateriaal om de kracht en grootte van de draak aan te tonen. De olifant staat ook in een aparte passage beschreven, waarbij Van Maerlant voornamelijk ingaat op natuurhistorische kenmerken.

Add MS 11.390, bewaard in de British Library te Londen, komt uit circa 1325 en bevat een verluuchting van de strijdende draak en olifant (zie afbeelding 3.1). De tekst is in Nederlands rijm opgesteld in dertien hoofdstukken.¹³⁶ Hoewel Add MS 11.390 niet gedigitaliseerd is, heeft wetenschapsjournalist Peter Burger in 1995 een toegankelijke vertaling naar het hedendaags Nederlands gemaakt en daarbij vele afbeeldingen uit dit manuscript bijgevoegd. Add MS 11.390 beschrijft de draak en olifant zowel apart van elkaar als samen. De tekst van Add MS 11.390 lijkt veel minder op de tot dan toe gebruikelijke christelijk-allegorische interpretatie van de draak en olifant. Van Maerlant interesseert zich voornamelijk voor algemene biologische kenmerken, het ontfutselen van de edelsteen die in de kop van de draak zit en hoe je het beste een draak kan vangen om deze edelsteen te verkrijgen. De van oudsher rijke religieuze symboliek van de draak komt nauwelijks in *Der Naturen bloeme* aan de orde. Zijn beschrijving van de draak en olifant lijkt meer op natuurwetenschappelijke interpretaties vanuit de antieken. Een mogelijke verklaring hiervoor is de ambitie die Van Maerlant had met *Der naturen bloeme*. Alleen de feitelijke waarheid was goed genoeg voor zijn tekst.¹³⁷

De olifant krijgt veel tekst toebedeeld, een traditie die ook al bij Latijnse bestiaaria te zien was.¹³⁸ Van Maerlant beschrijft dit wezen in eerste instantie op een natuurwetenschappelijke manier door in te gaan op de functie van de slurf, gevechtsmogelijkheden en de geneeskrachtige functie van de slag tanden. Verrassend is daarom de passage waarin de auteur een anekdote beschrijft over twee maagden die met een vat en zwaard de woestijn ingaan. Door luid te zingen, lokken ze de olifant. Door de olifant te verwonden met het zwaard en het verkregen

¹³⁴ Zie hiervoor M.J.M. van der Voort, *Van serpentes met venine. Jacob Van Maerlant's boek over slangen hertaald en van herpetologisch commentaar voorzien*, Hilversum 1993.

¹³⁵ Herpetologie staat in deze context voor de bestudering van reptielen en amfibieën. Zie van der Voort 1993 (zie noot 134), p. 19.

¹³⁶ Thys 2011 (zie noot 14), pp. 5-22.

¹³⁷ Berendrecht 1995 (zie noot 117), p. 128.

¹³⁸ M. Hoogvliet, 'De ignotis quarumdam bestiarum naturis', in Forsten 1997 (zie noot 32), p. 193.

bloed op te vangen, was men in staat om een kleurstof te maken die zo roodpurper is als het bloed uit de speerwond van Christus.¹³⁹ Van Maerlant trekt de symboliek van de twee maagden verder door. De maagd met het zwaard stelt hij symbool voor het Jodendom. De maagd met de ketel is een representant van het christendom. Synagoga en Ecclesia staan symbool voor het Oude en Nieuwe Testament.¹⁴⁰ Van Maerlant stelt de olifant in zijn stuk gelijk aan Christus: de Joden verwondden hem in zijn zij terwijl de christenen juist vroom zijn bloed opvingen. Deze benadering is een duidelijke verandering ten opzichte van de Latijnse tradities, waarbij de olifant symbool stond voor Adam en Eva. De auteur sluit zijn passage af met informatie hoe mensen de olifant kunnen temmen.

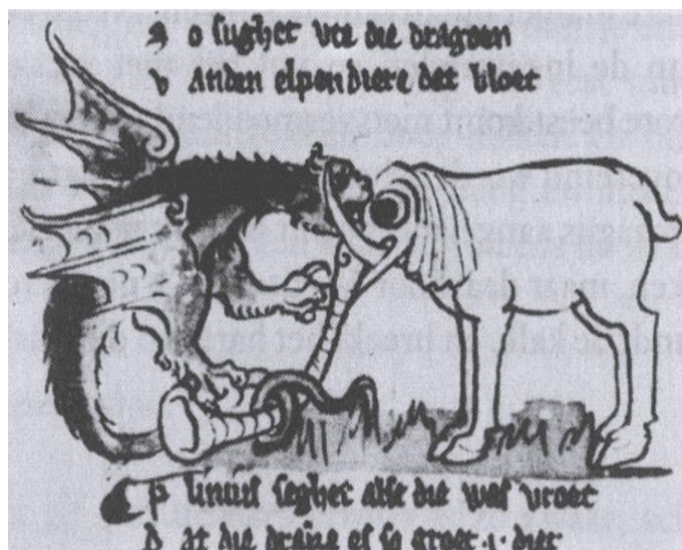
Afbeelding 3.1 toont de strijdende draak en olifant uit Add MS 11.390. Van Maerlant beschrijft dat de draak een olifant vangt door zijn staart om de olifant heen te wikkelen en via de ogen en neus het bloed van de olifant te drinken.¹⁴¹ De in de tekst genoemde antieke schrijver Plinius stelt volgens Van Maerlant dat de olifant door het bloedverlies omvalt en de volgevreten draak in zijn val plet. Beide dieren zijn volgens Van Maerlant een les voor de lezer om voorzichtig en kuis te zijn, omdat het gevaar gesymboliseerd door de draak overal op de loer ligt.¹⁴² Hoewel de afbeelding nog steeds als relatief eenvoudige pentekening is uitgewerkt, lijkt deze ten opzichte van de bestiaria zoals op afbeelding 2.2 en 2.3 met een vaardigere hand gemaakt. Een getekend kader om de afbeelding ontbreekt maar er is wel sprake van een ondergrond en schaduwwerking. Typisch detail zijn de drakenvleugels, die inderdaad op die van een vleermuis lijken. De afbeelding toont het moment dat de draak zich om de olifant heeft heen gewikkeld en op het punt staat om via de olifant zijn ogen en neus het bloed naar buiten te zuigen. Deze synchronisatie van de afbeelding bij de tekst binnen dit motief is vrij zeldzaam. Oudere bestiariaafbeeldingen tonen vaker een meer willekeurige gekozen actiescène in de vijandschap rondom de draak en olifant.

¹³⁹ Thys 2011 (zie noot 14), p. 64.

¹⁴⁰ J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen en Amsterdam 1992, p. 132.

¹⁴¹ Onbekende auteur, '55va', gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* met bijbehorende transcriptie van de Koninklijke bibliotheek Den Haag: < <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/dernaturenbloeme/page/57/zoom/2/lat/-38.685509760012/ing/40.78125> > (6 januari 2017).

¹⁴² Thys 2011 (zie noot 14), p. 65.

Afbeelding 3.1 Olifant en draak. *Der naturen bloeme* van Jacob Van Maerlant, London, British Library, Add MS 11.390, folio 107 recto. Foto verkregen via Maerlant, J. van, *Het boek der natuur, samengesteld en vertaling door Peter Burger*, Amsterdam 1995² (1989), p. 107.

Ter vergelijking van Add MS 11.390 staan in dit hoofdstuk ook kort de fraai gedigitaliseerde KB KA 16 en KB 76 E4 centraal, die allebei in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bewaard worden. Deze manuscripten tonen de strijdende draak en olifant niet in één afbeelding, maar lijken in tekst en met name beeld van de draak en olifant overeenkomsten te vertonen. Mogelijk is er tussen beide handschriften sprake van een modelboek, waarbij KB KA 16 de basis zou vormen voor KB 76 E4.¹⁴³

KB KA 16 wordt gedateerd rond 1350 en stamt uit ongeveer dezelfde tijd als Add MS 11.390.¹⁴⁴ Omdat beide manuscripten ongeveer even oud zijn, is het interessant om te onderzoeken in hoeverre de draak en olifant iconografische overeenkomsten vertonen (zie afbeelding 3.2 en 3.3). Afbeelding 3.2 toont een vliegende draak boven de zee, omdat dit volgens Van Maerlant de natuurlijke habitat van dit wezen is. Het uiterlijk van de draak binnen Add MS 11.390 en KB KA 16 verschilt nogal van elkaar. De enige overeenkomsten binnen beide verluchtingen zijn de hoeveelheid poten en vleugels van de draak. Afbeelding 3.3 is een met bladgoud verluchte afbeelding van een olifant die voor een lichte begroeiing poseert. Overeenkomsten met afbeelding 3.1 zijn de zeer lange, cilindervormige slurf en uitwerking van de poten. Details zoals de kromming van slagstanden, kop en staart zijn echter opvallend anders. Er lijkt niet echt sprake van iconografische

¹⁴³ D. Badke, 'Manuscript KB KA 16', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/manuscripts/manu2007.htm> > (17 januari 2017).

¹⁴⁴ Onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, KA 16 (281-285 of 454) for (isPartOf all "KA 16")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB KA 16: < <http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/KA+16> > (18 januari 2017).

overeenkomsten binnen Add MS 11.390 en KB KA 16, alhoewel zij allebei uit de eerste helft van de veertiende eeuw komen.

Afbeelding 3.2 Draak. *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB KA 16, folio 104 recto. Foto verkregen via onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, KA 16 (281-285 of 454) for (isPartOf all "KA 16")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB KA 16: < http://manuscripts.kb.nl/show/images_text/KA+16/page/57 > (17 januari 2017).

Afbeelding 3.3 Olifant. *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB KA 16, folio 54 recto. Foto verkregen via onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, KA 16 (281-285 of 454) for (isPartOf all "KA 16")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB KA 16: < http://manuscripts.kb.nl/show/images_text/KA+16/page/18 > (17 januari 2017).

KB 76 E4 is rond 1450 te dateren en is dus ongeveer honderd jaar later gemaakt dan de twee hiervoor genoemde manuscripten.¹⁴⁵ Ook in dit handschrift staan de strijdende draak en olifant niet samen afgebeeld. Opvallend is dat op afbeelding 3.4 sprake lijkt te zijn van iconografische overeenkomsten met KB KA 16 (zie afbeelding 3.2). Afbeelding 3.4 toont opnieuw een vliegende draak boven de zee. De meest in het oog springende zaken zoals vliegrichting, verdeling tussen lucht en zee en vorm van de draak komen overeen met KB KA 16. Duidelijk te zien is dat afbeelding 3.2 niet letterlijk is overgenomen, maar er sprake is van artistieke vrijheid door een ander kleurgebruik en detailwerking van de drakenkop.

Afbeelding 3.4 Draak. *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E4, folio 65 verso. Foto verkregen via onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, 76 E 4 (296-300 of 468) for (isPartOf all "76 E 4")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB 76 E4: < http://manuscripts.kb.nl/show/images_text/76+E+4/page/60 > (17 januari 2017).

Afbeelding 3.5 lijkt sterk op afbeelding 3.3. Niet alleen zijn de vorm en details van beide olifanten vrijwel gelijk aan elkaar, ook lijkt de verluchter van KB 76 E4 goed te hebben gekeken naar de begroeiing van KB KA 16. Hoewel de bomen en het gras niet precies identiek zijn aan elkaar, is het opvallend dat de plaatsing en kleur van deze begroeiing sterk op elkaar lijken. Toch zijn de afbeeldingen niet helemaal identiek. Zo wijkt de kleur van de olifantenslurf af en is er bij de olifant van KB 76 E4 ook minder sprake van witte arceringen.

¹⁴⁵ Onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, 76 E 4 (296-300 of 468) for (isPartOf all "76 E 4")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB 76 E4: < http://manuscripts.kb.nl/show/images_text/76+E+4/page/60 > (18 januari 2017).

Afbeelding 3.5 Olifant. *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E4, folio 16 verso. Foto verkregen via onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, 76 E 4 (296-300 of 468) for (isPartOf all "76 E 4")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB 76 E4: < http://manuscripts.kb.nl/show/images_text/76+E+4/page/18 > (17 januari 2017).

Zowel de tekst als illustraties van deze drie kopieën van *Der Naturen bloeme* tonen een uniek gebruik van de bestiariustraditie. Jacob Van Maerlant maakt door middel van het citeren van antieke auteurs duidelijk dat hij deze daadwerkelijk gelezen heeft. Dit wijst op een klassiek geschoolde achtergrond.¹⁴⁶ Van Maerlant staat ook in de volkstalige tradities door gebruik te maken van Franse bronnen en in het Diets vertalen van Latijns werk. De illustraties van de (strijdende) draak en olifant tonen aan dat de onbekende verluchter niet alleen kennis bezat van de lopende tekst maar ook in staat was om deze effectief in rijk verluchte afbeeldingen samen te vatten.

Der naturen bloeme zou een omslagpunt betekenen in de bestiariustraditie: niet zozeer de religieuze interpretatie, maar de encyclopedische benadering zou vanaf de dertiende eeuw de beestenboeken gaan definiëren.¹⁴⁷ De populariteit van het bestiarium bleef in de middeleeuwen en zelfs tot ver in de Renaissance aanhouden.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Hogenelst 1995 (zie noot 77), p. 92.

¹⁴⁷ Pomata en Siraisi 2005 (zie noot 8), p.87.

Voor een meer codicologische beschrijving hoe boeken uit de Renaissance verschillen van middeleeuwse manuscripten, zie: C. de Hamel, *Scribes and illuminators*, Toronto 1992, p. 21.

¹⁴⁸ L. Daston en K. Park, K, *Wonders and the Order of Nature 1150-1750*, New York 1998, p. 174.

Conclusie

In dit onderzoek is naar voren gekomen dat de strijdende draak en olifant binnen middeleeuwse bestiaria uit de twaalfde en dertiende eeuw een aantal significante ontwikkelingen doormaakten in tekst en beeld. De vijandschap van beide dieren stond al ver vóór de middeleeuwen beschreven bij auteurs zoals Plinius de Oudere en Julius Caesar. De oudste bestiariumaafbeelding van de draak en olifant stamt echter uit de negende eeuw binnen MS 318. Dit Latijnse manuscript is het oudst geïllustreerde en vertaalde exemplaar van de Griekse *Physiologus* uit de tweede tot vierde eeuw.

Vanuit de bediscussieerde oorsprong van de bestiariustraditie ontwikkelden de Latijnse beestenboeken zich, zowel in tekst als beeld, op heel diverse manieren. Hierdoor is een logische ordening binnen het voornamelijk twintigste-eeuwse bestiariumonderzoek lang een heet hangijzer geweest. Latijnse bestiaria uit de twaalfde eeuw werden gemaakt voor en door de geestelijkheid waardoor religieuze interpretaties van onder andere de draak en olifant een grote rol speelden. Hun vijandschap veranderde in het symbool van een bredere strijd tussen de duivel en het christendom. Ook zijn twaalfde-eeuwse verluchtingen vaak zeer luxueus, mogelijk dienden zij als geheugensteuntjes (*imagines agentes*) en is er bij sommige bestiariuverluchtingen sprake van een modelfunctie (*manuscripts frères*). Opvallend is dat de meest uitgebreide Latijnse bestiaria op de Britse Eilanden gemaakt zijn. Het tekst- en beeldmotief van de strijdende draak en olifant is in twaalfde-eeuwse Latijnse bestiaria dus sterk gericht op het religieuze leven.

Vanaf de twaalfde eeuw ontstaan in Normandië de eerste Middelfranse bestiaria. Door de geografische ligging en politieke eenheid van toenmalig Engeland en Frankrijk was een culturele oversteek niet ondenkbaar. Philippe de Thaon en Guillaume le Clerc breidden afzonderlijk van elkaar de bekende bestiariumenteksten uit en experimenteerden in de religieuze werken met Franse rijm. Dit is goed te zien in het motief van de strijdende draak en olifant, die meer tekst toebedeeld kregen. De kwaliteit van de afbeeldingen nam juist af, mogelijk doordat het seculariserende publiek het beestenboek eerder als praktisch studieboek dan luxe handschrift beschouwde.

In de dertiende eeuw is bij de Vlaamse Jacob Van Maerlant een laatste omslag te zien in de tekst- en beeldtraditie van de strijdende draak en olifant. Het hele doel van het bestiariumboek verandert. Niet meer de religieuze allegorie of mooie rijmwoorden staan centraal, maar het op een encyclopedische manier weergeven van de werkelijkheid. De draak en olifant verloren grotendeels hun christelijke interpretatie in tekst en beeld. Beide wezens figureerden dus net zoals in de antieken weer als voor ons gewone dieren. Jacob van Maerlant's teksten kennen een Latijnse basis vanwege zijn gegoede opleiding en een Franse basis door vertalingen van auteurs zoals reizend dertiende-eeuwse schrijver Thomas van

Cantimpré . Niettemin zijn Van Maerlant's teksten in het Middelnederlands uitgewerkt. Hierdoor staan deze teksten in zowel de Latijnse als Middelfranse tradities. De illustraties van *Der naturen bloeme* lijken een gulden middenweg tussen de luxe Latijnse en zeer eenvoudige Middelfranse afbeeldingen te zijn. Ze combineren een aantrekkelijk uiterlijk met een laagdrempelige volkstalige tekst, waardoor de middeleeuwse basis voor de encyclopedie is gelegd.

Omdat deze scriptie zich heeft beperkt tot de twaalfde en dertiende eeuwse teksten, zou het een goed uitgangspunt voor verder onderzoek kunnen zijn om te analyseren op welke manier de draak en olifant op het snijpunt van de late middeleeuwen en vroege Renaissance voorkomen. Ook kunnen andere manuscripten en bestiariauteurs uit de twaalfde en dertiende eeuw ter analyse van de draak en olifant extra inzichten bieden.

Het bestiariemonderzoek is een interdisciplinaire studie die meerdere tijdsperiodes bestrijkt. Deze scriptie heeft geprobeerd hier een bijdrage aan te leveren door in te gaan op het specifieke motief van de strijdende draak en olifant. Sinds de opkomst van het internet is de zichtbaarheid van beestenboeken door middel van digitalisatie en online publicatie vergroot. Een beperking van het gebruik van online beestenboeken is dat de geïnteresseerde afhankelijk blijft van de bereidheid en capaciteit van musea om deze manuscripten online te zetten. Daarnaast is er nog geen gestandaardiseerde methode om bestia te digitaliseren. Hierdoor ontstaat er een wisselende en soms niet-representatieve kwaliteit van online beestenboeken. Geïnteresseerden doen er daarom goed aan te beseffen dat het bestiariemonderzoek het beste gedijt bij een fysieke inzage of bij een hoogwaardige kwaliteit scan. Omdat niet alle gedigitaliseerde bestia een fysieke inzage kunnen vervangen, bestaat de kans dat er te weinig primaire bronnen zijn om op internationale basis beestenboeken te vergelijken. Ook is het werk van invloedrijke auteurs binnen het bestiariemonderzoek vaak verouderd, waardoor het soms lastig is om een adequate aansluiting te maken naar nieuwere onderzoeksresultaten en auteurs binnen de mediëvistiek. De verdere en meer gecentraliseerde digitalisering van middeleeuwse manuscripten zou een nieuwe impuls kunnen geven aan de onderlinge samenwerking van bestiariemonderzoekers. Hopelijk kan door interdisciplinaire samenwerking de zichtbaarheid van dit interessante vakgebied en het onderzoek daarnaar binnen de mediëvistiek toenemen.

Literatuurlijst

Literatuur

Abeele, van den B., 'Deux manuscrits inconnus du Bestiaire attribué à Pierre de Beauvais', in Abeele, van den B. (ed.), 'Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles. Communications présentées au XVe Colloque de la Société Internationale Renardienne (Louvain-la-Neuve, 19-22.8.2003)', *Publications de l'Institut d'Études Médiévales Université Catholique de Louvain série 2* 21 (2005).

Alexander, J.J.G., *Medieval illuminators and their methods of work*, New Haven en London 1992.

Barber, R., *Bestiary. Being an English version of the Bodleian library Oxford M.S. Bodley 764 with all the original miniatures reproduced in facsimile. Translated and introduced by Richard Barber*, Woodbridge 1993.

Bartlett, R., *England under the Norman and Angevin Kings 1075-1225*, Oxford 2000.

Batto, B.F., *Slaying the dragon. Mythmaking in the Biblical Tradition*, Louisville 1992.

Baxter, R., *Bestiaries and their users in the Middle Ages*, London 1998.

Berendrecht, P., *Proeven van bekwaamheid. Jacob Van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*, Leiden 1995.

Berg, van den E. en Berteloot, A., 'Taalgeografische variabelen in middelnederlandse rijmen', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1993 (1991).

Berteloot, A. en Hellfaier, D., *Jacob Van Maerlant's 'Der naturen bloeme' und das Umfeld*, Münster 2001.

Bianciotto, G. *Bestiaires du Moyen Age*, Parijs 1992² (1980).

Brown, P., *The role and symbolism of the dragon in vernacular saint's legends 1200-1500*, Birmingham 1998.

Carruthers, M., *The book of memory. A study of memory in Medieval culture*, Cambridge 2008² (1990).

Clark, W.B., en McMunn, T., *Beasts and birds of the Middle Ages. The bestiary and its legacy*, Pennsylvania 1989.

Bachelorthesis Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht Kathleen Pollaert. 4098994

Clemens, R. en Graham, T., *Introduction to manuscript studies*, Ithaca en London 2007.

Cohen, S., *Animals as disguised symbols in Renaissance art*, Leiden 2008.

Crane, S., *Animal encounters. Contacts and concepts in Medieval Britain*, Philadelphia 2013.

Daston, L. en Park, K., *Wonders and the Order of Nature 1150-1750*, New York 1998.

Day, J., *God's conflict with the dragon and the sea. Echoes of a Canaanite myth in the Old Testament*, Cambridge 1985.

Druce, G.C., 'The elephant in Medieval legend and Art', *Journal of the royal Archeological institute* 76 (1919).

Eco, U (ed.), *De geschiedenis van de schoonheid*, Amsterdam 2006 [vertaald door Y. Boeke en P. Krone].

Flores, N.C., 'The mirror of nature distorted. The medieval artist's dilemma in depicting animals', in Salisbury, J.E., *The medieval world of nature. A book of essays*, New York/London 1993.

Forsten, E., *Animals and the symbolic in Mediaeval Art and literature*, Groningen 1997.

George, W. en Yapp, B., *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary*, London 1991.

Gilhus, I.S., *Animals, gods and humans. Changing attitudes to animals in Greek, Roman and Early Christian ideas*, Routledge 2006.

Giorgi, R (ed.), *Angels and demons in art*, Milaan 2003 [vertaald door R.M. Giammanco Frongia].

Hamburger, J.F., *Script as image*, Leuven 2014.

Hamel, C. de, *Scribes and illuminators*, Toronto 1992.

Harbison, P. *Pilgrimage in Ireland. The monuments and the people*, London en Frome 1992² (1991).

Hassig, D., 'Beauty in the beasts. A study of Medieval Aesthetics', *RES: Anthropology and Aesthetics* 19/20 (1990/1991).

Hassig, D., *Medieval bestiaries. Text, image, ideology*, Cambridge 1995.

Bachelorthesis Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht Kathleen Pollaert. 4098994

Hassig, D., *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature*, Routledge 1999.

Haywood, J., *The historical atlas of the Celtic world*, London 2009² (2001).

Helvétius, A.M. en Kaplan, M. 'asceticism and its institutions', in Noble, T.F.X. en Smith, J.M.H., *Early medieval Christianities c. 600-1100*, Cambridge 2008.

Hogenelst, D. en Oostrom, F. van, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1995.

Hond, de J. e.a., *Monsters & fabeldieren. 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Amsterdam 2003.

Janssens, J. en Uyttersprot, V., *Superhelden op perkament. Middeleeuwse ridderromans in Europa*, Leuven 2005.

Johns, S.M., *Noblewomen, aristocracy and power in the twelfth-century Anglo-Norman realm*, Manchester 2003.

Jong de, M., 'Carolingian monasticism. The power of prayer', in McKitterick, R., *The new Cambridge medieval history vol. II c. 750-900*, Cambridge 1995.

Klingender, F.D., *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*, Routledge 1971.

Laarhoven, J. van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen en Amsterdam 1992.

Ley, W., *Dawn of zoology*, Englewood cliffs 1968.

McCulloch, F., *Mediaeval Latin and French bestiaries*, Chapel Hill 1962.

Maerlant, J. van, *Het boek der natuur*, samengesteld en vertaling door Peter Burger, Amsterdam 1995² (1989).

Morgan, N., *Early Gothic Manuscripts. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles*, London 1982-1988.

Mostert, M., 'Ongeletterde eeuwen? Over de rol van het schrift in de middeleeuwen', in Van de Hoven van Genderen, B. e.a., *Cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen. Beeldvorming en perspectieven*, Zwolle 2015.

Morrison, E. en Hedeman, A.D., *Imagining the past in France. History in manuscript painting 1250-1500*, Los Angeles 2010.

- Morton, J., 'The book of the world at an Anglo-Norman court. The bestiaire de Philippe de Thaon as a theological performance', *New Medieval Literatures* 16 (2016).
- Ogilvie, B.W., *The science of describing. Natural history in Renaissance Europe*, Chicago 2006.
- Oostrom, van F., 'De vier best bewaarde geheimen over Jacob Van Maerlant', *Ons Erfeel* 36 (1993).
- Pomata, G. en Siraisi, N.G., *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe*, Cambridge 2005.
- Salisbury, J.E., *The beast within. Animals in the Middle Ages*, New York en London 1994.
- Simek, R., *Heaven and earth in the Middle Ages. The physical world before Columbus*, Woodbridge 1996 [vert. A. Hall].
- Stokstad, M., *Medieval art. Second edition*, Colorado en Oxford 1992.
- Stothers, R.B., 'Ancient scientific basis of the great serpent from historical evidence', *Isis* 95 (2004).
- Symes, C., 'Liturgical Texts and Performances', in Gittos, H. en Hamilton, S. (ed.), *Understanding Medieval Liturgy*, Burlington en Ashgate 2016.
- Szirmai, J.C. en Lops, R., *Twee Middeleeuwse beestenboeken. Het Beestenboek van Pierre de Beauvais en het Beestenboek van de Liefde van Richard de Fournival*, Hilversum 2005.
- Thys, H., *Der naturen bloeme. De integrale tekst hertaald*, Rotterdam 2011.
- Verner, L., *The epistemology of the monstrous in the Middle Ages*, Routledge 2005.
- Voort, M.J.M. van der, *Van serpentes met venine. Jacob Van Maerlant's boek over slangen hertaald en van herpetologisch commentaar voorzien*, Hilversum 1993.
- Voort, van der. M., *Dat seste boec van serpentes. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob Van Maerlant's der naturen bloeme*, Hilversum 2001.
- White, T.H., *The bestiary. A book of beasts*, New York 1960⁵ (1954).
- Williams, D., *Deformed discourse. The function of the monster in Mediaeval thought and literature*, Exeter 1996.

Yitzhak, H., 'The Recycling of Liturgy under Pippin III and Charlemagne', in Verbeke, W. en Claassens, G.H.M., *Medieval manuscripts in transition. Tradition and creative recycling*, Leuven 2006.

Websites

Badke, D., 'The medieval bestiary. Animals in the Middle Ages', website gelieerd aan de university of Victoria en opgezet als database ter verzameling van middeleeuwse kunst en bestiaaria rondom (fabel)dieren: < <http://bestiary.ca/> > (22 augustus 2016).

Bork, G.J. e.a., 'Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek', online definitie van het bestiarium op de DBNL: < http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0003.php#b036 > (19 november 2016).

Bostock, J. e.a., 'Pliny the Elder. The natural history', de *Naturalis Historia* in het Engels vertaald en online:

< <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D8%3Achapter%3D8> > (5 december 2016).

Brun, L., 'Guillaume le Clerc repertoires bibliographiques', Frans overzicht van het Arlima met bronnen waarin Guillaume le Clerc wordt omschreven:

< http://www.arlima.net/eh/guillaume_le_clerc_de_normandie.html > (9 november 2016).

Cassidy, R. en Clasby, M., 'Matthew Paris and Henry's III elephant', artikel binnen het Henry III fine rolls project, dat de rollen vertaald en online zet:

< <http://www.finerollshenry3.org.uk/redist/pdf/fm-06-2012.pdf> > (6 december 2016).

Clark, W.B., 'A medieval book of beasts. The second- family bestiary. Commentary, art, text and translation', online naslagwerk:

< <https://books.google.nl/books?id=0oIPRmCoE8MC&pg=PA13&lpg=PA13&dq=hugh+of+saint+victor+de+bestiis+et+aliis+rebus&source=bl&ots=NGrGcJYO7L&sig=m3B-qJr8nhIXZYT71v8vYmC2n5U&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjQ78rsrrfOAhXLWhQKHa05AH8Q6AEIMzAE#v=onepage&q=hugh%20of%20saint%20victor%20de%20bestiis%20et%20aliis%20rebus&f=false> > (10 augustus 2016).

Flüeler, C., 'Bern, Burgerbibliothek, cod. 318 description', website van e-codices virtuele manuscript bibliotheek van Zwitserland met beschrijving en uitleg per verluchting van MS 318:

< <http://www.e-codices.unifr.ch/en/bbb/0318/19v/0/Sequence-34> >
(8 januari 2017).

McDevitte, W.A. en Bohn, W.S., 'The gallic wars by Julius Caesar', de *Bello Gallico* in het Engels vertaald en online: < <http://classics.mit.edu/Caesar/gallic.6.6.html> >
(5 december 2016).

Norman, J., 'Transitional Phases in the Form and Function of the Book before Gutenberg', website gecreëerd door historicus Jeremy Norman ter bevordering van de publicatie en uitwisseling van zeldzame manuscripten:

< <http://www.historyofinformation.com/narrative/secularization-of-book-production.php> > (16 januari 2017).

Onbekende auteur, 'Merton College MS. 249' website gelieerd aan Merton College met een gedigitaliseerde versie van MS 249: < <http://image.ox.ac.uk/show-all-openings?collection=merton&manuscript=ms249> > (9 december 2016).

Onbekende auteur, 'Der naturen bloeme, Jacob Van Maerlant', website van de Koninklijke bibliotheek te Den Haag met een gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* en relevante historische context:

< <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant> > (5 januari 2017).

Onbekende auteur, '55va', gedigitaliseerde versie van *Der naturen bloeme* met bijbehorende transcriptie van de Koninklijke bibliotheek Den Haag:

< <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/dernaturenbloeme/page/57/zoom/2/lat/-38.685509760012/lng/40.78125> > (6 januari 2017).

Onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, 76 E 4 (296-300 of 468) for (isPartOf all "76 E 4")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB 76 E4:

< <http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/76+E+4> > (18 januari 2017).

Onbekende auteur, 'Full reference manuscripts The Hague, KB, KA 16 (281-285 of 454) for (isPartOf all "KA 16")', website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag met een online versie van KB KA 16:

< <http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/KA+16> > (18 januari 2017).

Pennington, K.J., 'Innocent III pope', website van de encyclopaedia Britannica, de oudste Engelstalige online encyclopedie:

< <https://www.britannica.com/biography/Innocent-III-pope> > (3 januari 2017).

Reinsch, R., 'Le Bestiaire / das Tierbuch des normannischen Dichters Guillaume le Clerc zum ersten Male vollständig nach den Handschriften von London, Paris und Berlin mit Einleitung und Glossar herausgegeben', website van Gallica:

< <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k229216k/f14.image> > (3 januari 2017).

Roberts, D., 'Detailed record for Egerton 613', website van de British Library met een gedigitaliseerde versie van MS Egerton 613:

< <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8935> > (3 januari 2017).

Séguret, C., 'Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale', online technische gegevens van het *bestiaire divin* van Guillaume le Clerc:

< <http://mandragore.bnf.fr/jsp/switch.jsp?division=Mix&cote=Fran%20E7ais+1444> > (7 november 2016).